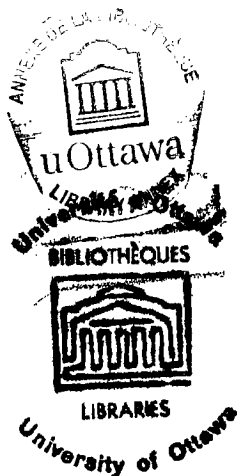

NICHOLAS GOGOL
 IN THE LIGHT OF CRITICISM
 BY
 P. KULISH AND V. BELINSKY

Prepared by
 John Kuziw

Thesis presented to the Faculty of Arts
 of the University of Ottawa through the
 Department of Slavic Studies as partial
 fulfillment of the requirements for the
 degree of Master of Arts.

*Degree granted
 May 20th, 1966
 M. Schuchman
 Secretary*

Ottawa, Canada, 1966

UMI Number: EC56034

INFORMATION TO USERS

The quality of this reproduction is dependent upon the quality of the copy submitted. Broken or indistinct print, colored or poor quality illustrations and photographs, print bleed-through, substandard margins, and improper alignment can adversely affect reproduction.

In the unlikely event that the author did not send a complete manuscript and there are missing pages, these will be noted. Also, if unauthorized copyright material had to be removed, a note will indicate the deletion.

UMI[®]

UMI Microform EC56034
Copyright 2011 by ProQuest LLC
All rights reserved. This microform edition is protected against
unauthorized copying under Title 17, United States Code.

ProQuest LLC
789 East Eisenhower Parkway
P.O. Box 1346
Ann Arbor, MI 48106-1346

МИКОЛА ГОГОЛЬ
У СВІТЛІ КРИТИКИ
П. КУЛІША І В. БЄЛІНСЬКОГО

Іван Кузів

Праця предложена на Славістичний Відділ
Філологічного Факультету Оттавського
Університету, як частина вимог для досяг-
нення ступеня М.А. /Master of Arts/.

Оттава, Канада, 1966

ACKNOWLEDGEMENT

This thesis was prepared under the guidance of the Head of the Department of Slavic Studies, Professor Constantine Bida, Ph.D.

Gratitude is here expressed for his interest and cooperation.

Ця праця приготована під керівництвом
Професора Доктора Костянтина Біді.

На цьому місці складаю Професорові
Докторові Костянтинові Біді вислови щирої по-
дяки за його вказівки й допомогу в підготовці
цієї праці.

Рівно ж дякую всім, хто в якійсь мірі
допомогли мені в опрацюванні цієї теми.

CURRICULUM STUDIORUM

John Kuziw was born October 30, 1928, in
Lapshyn, Ukraine.

He received the Bachelor of Arts degree
from the University of Toronto in 1955.

TABLE OF CONTENTS

Chapter	page
INTRODUCTION	
I. THE BASIC RESEARCH OF GOGOLIANA (With particular attention to the question of the national identity of Gogol).....	1
II. P. KULISH AS A CRITIC OF GOGOL.....	23
III. N. GOGOL IN BELINSKY'S CRITICISM (Characteristic of his critical works).....	62
IV. P. KULISH AND V. BELINSKY AS CRITICS OF GOGOL (An attempt at comparison).....	90
CONCLUSIONS.....	110
BIBLIOGRAPHY.....	112
ABSTRACT.....	118

ЗМІСТ

Розділ	сторінка
ВСТУП	
I. ГОЛОВНІ СТЕРИ ДОСЛІДІВ ГОГОЛІЯНИ /З узглядненням національної ідентичности письменника/.....	1
II. М. ГОГОЛЬ В КРИТИЦІ П. КУЛІША.....	23
III. В. БЕЛІНСЬКИЙ ЯК КРИТИК ГОГОЛЯ /Характеристика критичних праць Белінського про Гоголя в хронологічному порядку/.....	62
IV. П. КУЛІШ І В. БЕЛІНСЬКИЙ - КРИТИКИ М. ГОГОЛЯ /Спроба порівняння/.....	90
ЗАКІНЧЕННЯ.....	110
БІБЛІОГРАФІЯ.....	112
РЕЗЮМЕ.....	118

ВСТУП

Завдання кожної нової праці про визначні індивідуальності не легке, зокрема тоді, коли про них існує багата література. Може, це звучить парадоксально, але коли усвідомимо, що кожна дослідна праця полягає в тому, щоб до скарбниці вселюдського знання додати хоча б у малій мірі частинку творчої праці, то стає ясным, що досліди тяжчі там, де шукається нових неясних місць у розгорнутій ділянці знання.

Микола Гоголь - визначна постать світової літератури. Своєю оригінальністю він привернув увагу багатьох дослідників; над його життям і творчістю проведена велика дослідна праця. І коли сьогодні розглянемо цей багатий дослідний матеріал про Гоголя, знайдемо в ньому глибокі джерельні студії про літературну спадщину письменника, про його життя та про добу, в якій довелося йому писати свої твори. Однак, хоч які багаті й цінні є студії деяких авторів, як Н.Котляревського, В. Зеньковського, В. Гіппіуса й інших, то все таки дослідники не могли знайти спільної мови в деяких питаннях, що стосується життя і творчості Гоголя, особливо, якщо йдеться про останній період його життя. Гоголь багато залишив недосказаного, багато забрав з собою геніяльних творчих думок, тому то й дослідники намагаються повсякчас, хоч у мінімальній мірі, відкрити тайну душі Гоголя.

Автора цієї праці зацікавила одна ділянка гоголіяни, а саме критичні праці Куліша і Белінського про Гоголя. Хотілося б розглянути їх у порівняльному аспекті.

Відомо, що Гоголь вже першими своїми творами на українські теми зайняв визначне місце не тільки в російській, але і в світовій літературі. Визначний німецький письменник Бруно Гец, що переклав на німецьку мову деякі оповідання Гоголя, писав у післяслові до цієї збірки, що Гоголь, "як автор українських оповідань належить до найбільших велетнів європейської романтики." 1/ Згаданий автор відмітив милозвучність мови Гоголя та "чуттєву силу його зображення." 2/

Ранній творчості Гоголя приділили особливу увагу два визначні представники української і російської літературної критики, сучасники Гоголя, - Куліш і Белінський.

Як відомо, їхні критичні праці про Гоголя різняться. Ця різниця лежить в сфері творчості і в життєвих питаннях письменника; особливо, коли йдеться про останній період його життя. Завданням цієї праці є вказати на ці різниці.

Ми розглянемо в першу чергу головні питання гоголіяни; іншими словами, подамо характеристику головних сфер гоголіяни. Важливість цієї характеристики в тому, що вона вкаже

1/ Гец Б., "Українська й російська стихія в Гоголя", Україна, Париж, ч. 5, 1951, ст. 352.

2/ Там же.

нам на те, як розвивалась критична думка про творчість Гоголя, а також вкаже на деякі питання його життєпису.

Три наступні розділи, які становитимуть головну тему нашої праці присвятимо Кулішеві й Белінському, бо саме їхні праці - це наріжний камінь багатой сьогодні гоголіяни.

I

ГОЛОВНІ СФЕРИ ДОСЛІДІВ ГОГОЛІЯНИ

Літературна критика в своєму широкому обсязі настільки різноманітна, що оцінка літературних явищ чи великих поетів, письменників буває значно відмінна у різних критиків і в різних часах. Дуже часто критик користується суб'єктивними мотивами, не має зрозуміння, що мистець має право творити так, як підказує йому його геній, і радше звертає увагу на моменти другорядні а то й не суттєві для даного мистця.

Цікаве явище те, що коли досліджуємо характеристики найбільших літературних індивідуальностей, часто натрапляємо на розбіжності критичних оцінок. Одною з таких індивідуальностей є Микола Гоголь. Може, ні одна з великих постатей світової літератури ще за життя і по смерті не викликувала стільки зацікавлень, стільки суперечних поглядів, як цей великий письменник.

На основі численних праць про Гоголя можна завважити, як багато критиків судило Гоголя по-своєму, дуже часто не беручи до уваги літературних критеріїв оцінки. Одні бачили в житті Гоголя послідовний розвій його літературного генія, інші особливо сьогоднішні совітські критики, вважали, що роздумування на релігійні теми при кінці життя були причиною занепаду Гоголя.

Гоголя часто зачисляють до різних літературних напрямків. Про це згадує Д.Чижевський у своїй статті "Неизвест-

ний Гоголь":

Нет такого направления в русской литературе, которое устами кого-либо из своих представителей не объявляло бы Гоголя "своим". Его считали своим родоначальником и реалисты разных оттенков, и импрессионисты, и символысты, и футуристы, и в настоящее время он объявлен "отцом" "социалистического реализма"...1/

Не можна заперечувати, що Гоголь мав великий вплив на розвиток реалізму в російській літературі, але твердження, що він сам був реалістом, вимагає міцнішого обґрунтування.

Буває що дослідник літератури чи літературний критик, знайшовши в творі відображення життя, вважає цей твір за реалістичний, не беручи до уваги того, що немає такого твору, який би нічого не зображав. Цікаві помічання в зв'язку з визначенням реалізму як літературного напрямку дав І.Франко. В статті "Література, її завдання і найважливіші ціхи" він пише:

Кожний чоловік лише то може робити, говорити, думати, що вперед у формі вражень дійшло до його свідомості, - і відтак тоті елементи може комбінувати, складати... переформовувати, але щось зовсім нового, зовсім відірваного від світу його вражень чоловік не міг і не може сотворити. Се був той мимовільний несвідомий реалізм, конечний у всіх літературах...Друга річ - новіший реалізм літературний, зведений в певну науку, оброблений і уформований зовсім свідомо...2/

Тому правильно відмічує проф.Чижевський, що при характеристиці літературного напрямку треба брати до уваги критерії

1/ Чижевський, Д., "Неизвестный Гоголь", Новый Журнал, Нью-Йорк, 1951, ст. 127.

2/ Франко, І., Літературно-критичні статті, Держлітвидав України, Київ, 1950, ст. 25., за: Чалий, Д.В., Становлення реалізму в українській літературі, Київ, Вид. Художньої літератури, 1956, ст. 3.

літературні. Він пише:

Основным в новом литературном стиле является употребление новых литературных средств и приемов или иное взаимоотношение старых. И у реалистов имеется яркая новая литературная черта: место метафорических и гиперболических приемов романтики в реализме занимают приемы метонимические... 3/

В змалюванні негативних рис суспільства Гоголь часто вживав таких естетичних засобів, як гіперболи, метафори й порівняння, тому то й зображення дійсності Гоголем інше, як у представників реалізму. Гоголь не належав до романтичного напрямку, але був основоположником нової течії в літературі, т.зв. натуральної школи, яка була радше "формою розкладу романтики". 4/ Про цю школу в російській літературі, як переходову фазу до реалізму, і про роль Гоголя в ній писав ще сучасник його, критик В. Бєлінський, про що буде мова пізніше.

При характеристиці гоголіяни необхідно звернути увагу на її основні проблеми: а/ вплив західно-європейської літератури на творчість Гоголя; б/ творчість Гоголя і російська література; в/ вплив Гоголя на українську літературу; г/ психологія Гоголя.

Ця остання ділянка найбільш різномірна і в ній знаходимо багато повторень, як відмітив В. Переверзєв у своїй праці Творчество Гоголя. Він пише:

3/ Чижевський Д., "Неизвестный Гоголь", Новый Журнал, Нью-Йорк, 1951, ст.151.

4/ Чижевський Д., Історія української літератури, Нью-Йорк, УВАН, 1956, ст.489.

ГОЛОВНІ СФЕРИ ДОСЛІДІВ ГОГОЛІЯНИ

4

Нужно признать, что среди бесконечного количества книг и статей, посвященных этому вопросу, большая часть представляет как раз скучное повторение. Критики без конца повторяют, более или менее удачно варьируя, что дух Гоголя противоречив, что в нем шло мучительное бо-
рение таланта с темпераментом, ~~пота~~ с моралистом и мыслителем, и показывают в его произведениях отражение этой внутренней борьбы. 5/

Над питанням впливу західно-європейської літератури на творчість Гоголя працювали такі автори, як Г.І. Чудаков /Отношение творчества Гоголя к западно-европейским литературам/, А. Веселовський /стаття, присвячена аналізу Мертвых душ/ і інші. 6/

Почавши ще від В.Бєлінського, багатьох авторів завжди цікавило питання про відношення творчості Гоголя до російської літератури. Згадати тут хоча б Н. Котляревського. В своїй праці про Гоголя він не лише вказав на вплив Жуковського й Пушкіна на творчість Гоголя, але також відмітив значення інших тогочасних російських письменників і їх відношення до творчості Гоголя.

Питання про вплив Гоголя на українську літературу цікавило багатьох дослідників, однак воно незадовільно розроблене. Появилися були короткі статті, які обмежувалися на питанні зв'язку Ревизора Гоголя з комедією Приїзджий із столиці Квітки-Основ'яненка, однак, як відмічує Крутікова, не розглянуто ролі Гоголя в творчому розвитку першого українсь-

5/ Переверзев, В., Творчество Гоголя, Москва, К-во "Современные проблемы", 1914, ст.8.

6/ Ще за життя Гоголя розвинулась була досить гостра полеміка над тим питанням між Бєлінським і К. Аксаковим.

ного прозаїка. 7/ Такі автори, як Волков, Науменко, Лященко, Айзеншток приділили тому питанню багато уваги. Одначе література про вплив Гоголя на українських письменників не повна, а якщо йдеться про видання совітські, то в них помітний брак об'єктивного наświetлення.

Одна з найбільших праць у тій ділянці під сьогоднішню пору - це праця Н. Крутікової Гоголь та українська література. Авторка присвятила окремий розділ Гоголеві та Шевченкові. Головним завданням цієї праці Крутікової було вирішити питання про вплив Гоголя на українських письменників від 30-80-их років 19 століття.

Багатьох авторів цікавило питання психології Гоголя. Згадати хоча б лише таких, як Д.Овсяніко-Куліковського, С. Венгерова та В. Брюсова.

На думку Овсяніко-Куліковського, уся творчість Гоголя незрівноважена. Іншими словами, автор звернув увагу на те, що в процесі творчої праці у Гоголя була перевага інтуїції над точним пізнанням і розумом, дедукції над індукцією.

Венгеров уважав, що специфічна ознака Гоголя - це бажання служити народові. Цікаво при тому відмітити, що Венгеров у своїй праці Письменник-громадянин твердив, що Гоголь

7/ Крутікова, Ніна Євгенівна, Гоголь та українська література, Київ, Державне Видавництво Художньої Літератури, 1957, ст. 20.

не любив Росії і російського народу. "Україну - пише Венгер-
ров - Гоголь оповив поетичним флером, а Росія для нього - са-
ма лише гідота запустіння, мертве царство мертвих душ." 8/

З точки погляду Брюсова, характеристична риса психіки
Гоголя - це нахил до гіпербоди, нахил бачити все в перебіль-
шених розмірах, - так світлі, як і темні сторінки життя. Цей
нахил заставив Гоголя "в жизни и в творчости бросаться от
крайностей восторга к крайностям горького смеха над собой и
жизнью..." 9/

Вищезгадані основні сфери заінтересувань гоголіяни
включають багато інших проблем, як напр. питання національ-
ности Гоголя, його світогляду, Гоголь як мислитель, Гоголь як
мораліст і інші. Особливо, якщо йдеться про національність
Гоголя, то тому питанню багато уваги приділила українська кри-
тика. Одні критики старались осудити Гоголя за його т.зв. на-
ціональну "зраду", інші навпаки, доказували українськість Го-
голя.

Великий знавець слов'янських літератур, проф. О. Брюк-
нер, слушно відмітив, що про Гоголя найбільше помилкові думки
висловили ті, які вважали, що вони про нього найбільше знають. 10/

8/ Венгеров, С., Собр. соч., т2, СПб, 1913, ст. 126. за:
Крутікова, Н.С., Гоголь та українська література.

9/ Переверзев, В., Творчество Гоголя, Москва, К-во
"Современныя Проблемы", 1914, ст. 9.

10/ Рудницький, Я., "Микола Гоголь", передмова до
Страшна помста, Вінніпег, Клуб приятелів української книжки,
1952, ст. 6.

Подібно висловився і Ю. Тис у своїй статті про Гоголя. Розглядаючи добу, в якій жив і творив Гоголь, автор пише:

Негативна критика Гоголя має свою причину в тому, що людина, не ознайомена з духовими течіями першої половини 19-го ст. та з особливими процесами душі геніальної людини... бере під свій суб'єктивний обстріл одиницю найбільш популярну і концентрує свою увагу на ній тільки тому, що про неї постійно читає і чує. 11/

Проблема в тому, що при оцінці національної свідомости Гоголя замало є знати лише його життя і творчість. Конечним є взяти до уваги: а/ добу, в якій жив і творив Гоголь, і б/ порівняльний аспект, себто способом порівняння з іншими, своїми й чужими, визначними індивідуальностями дати правдиву оцінку національності Гоголя. Подібно як не можна оком реаліста осуджувати творчість Гоголя, так і в цьому випадку не можна очима людини 20-го століття розглядати національну свідомість Гоголя.

Доба, в якій жив Гоголь, була характеристична тим, що національність визначувалась не так зовнішніми ознаками, як мова, одяг, як радше внутрішніми. Відомо, що розговірною мовою Котляревського, Гулака-Артемовського, Квітки-Основ'яненка була мова російська. Також кирило-методіївські братчики говорили між собою по-російськи. Шевченко писав свій щоденник по-російськи. Т.зв. "Руська Трійця" /М.Шашкевич, Я.Головацький, І.Вагилевич/ розмовляли по-польськи, а Ю.Федькович і О.Кобилянська почали писати свої твори по-німецьки.

11/ Тис, Ю., "Микола Гоголь", Овід, 1952, квітень, ст. 1.

Коли взяти чужинецьких авторів, то ірландець Бернард Шов писав свої твори по-англійськи. Тому то й закид в сторону Гоголя, що він писав по російськи, не має підстав, бо це був, за словами П.Куліша, найкращий тоді шлях виявити українські джерела гуманізму.

Даючи загальну оцінку Гоголя, Ю. Тис правильно відмітив його світове значення. Він пише:

Своєю політичною проблематикою стоїть Гоголь в одному ряду з Шопеном, якого зачисляють до своїх культур і французи й поляки. Зважмо, що найцінніші книжки про Бальзака написали німці, а пам'ять Гете святкують в усьому світі, так само як і Гоголя. Так людство оцінює цілість творчості генія, яка сягає в нескінченне. Власністю всього людства є Шопен й Бальзак, Гете й Бетховен,... і Гоголь...12/

Доцільно при тому навести деякі голоси визначних українських діячів 19-го століття про Гоголя. Немає сумніву, що вони ставилися до Гоголя як до свого земляка, українця.

Т. Шевченко не був особисто знайомий з Гоголем. В листі до В.Репніної від 7-го березня 1850 року він пише:

Я ніколи не перестану шкодувати, що мені не вдалося познайомитися особисто з Гоголем. Особисте знайомство з подібною людиною неоцінене, в особистому знайомстві іноді відкриваються такі красоти серця, що не в силі ніяке перо змалювати...13/

В тому самому листі Шевченко відмітив одну важливу прикмету Гоголя - любов до людей. Він пише:

12/ Тис, Ю., "Микола Гоголь", Овид, 1952, квітень, ст.3.

13/ "Киевская старина", 1893, кн.2, ст.270., за: Крутікова Н.С., Гоголь та українська література, Київ, Держ. Вид. Худ. Літ., 1957, ст. 159.

...Перед Гоголем треба схилитися з побожністю як перед людиною, обдарованою найглибшим розумом і найнижнішою дюбовою до людей... Наш Гоголь-правдивий знавець людського серця. Наймудріший філософ і найвеличніший поет мусить шанувати його як чоловіколюбця...14/

Слід при тому згадати, що близький друг Гоголя, Г. Данилевський, у своїх спогадах навів цікаві слова письменника про Шевченка в 1851 році. Гоголь мав сказати, що він знає і любить Шевченка як "земляка і талановитого художника", і що йому самому пощастило де в чому допомогти Шевченкові. Як відомо, в той час, коли викуплено Шевченка, тобто 1838 року, Гоголь був уже за границею, тому вищезгаданий вислів ледве чи міг відноситися до цієї події. Більш правдоподібне те, що Шевченко міг дістати допомогу в тому часі, коли Гоголь був ще в Петербурзі, де Шевченко як кріпак неофіційно відвідував Академію малярства. Відомо, що Гоголь призначував велику суму грошей із свого гонорару бідним студентам.

Для окремого відмічення, як ставився Шевченко до Гоголя, доцільно згадати, що в 1842 році Шевченко намалював першу ілюстрацію до Тараса Бульби, де зобразив сцену зустрічі Тараса Бульби з синами. Як високо цинив і поважав Шевченко Гоголя, видно не лише з його листування та щоденника, але також з його поезії. Він написав в 1844 році окремий вірш, присвячений Гоголеві, у якому звертається до нього як до свого "брата" й "великого друга". Шевченко в згаданому

14/ Дорошенко, В., "Гоголь і Україна", передмова до М.Гоголь, Твори, Нью Йорк, Видавниче Товариство Книгоспілка, 1955, ст. 13.

вірші високо оцінив сміх Гоголя як один із засобів поборовання зла і ставив цей сміх на рівні свого "плачу":

Всі оглухли, похилились
В кайданах байдуже.
Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже. 15/

Як символ великого героїзму й патріотизму, Шевченко ставить перед очі образ Тараса Бульби. Маючи на думці сцену з повісти Гоголя Тарас Бульба, в якій батько карає сина за зраду, поет пише, що тепер "батько викохає сина - та й продасть в різницю москалеві..." 16/ Коли взяти до уваги Шевченкову поему Гайдамаки, то зазначується, що в образі Івана Гонти поет змальовував той самий тип героя-патріота, що Гоголь в своєму Тарасі Бульбі. Однак, коли в Гоголя вбивство Тарасом Бульбою свого сина Андрія за зраду батьківщини виглядає більш переконливо, то в Шевченка вбивство малолітніх дітей Гонтою на перший погляд є менш переконливим і вимагає глибшої аналізи. Щоб зрозуміти вчинок Гонти, Шевченко сильно підкреслив важливість присяги, яку склав Гонта і яка вимагала нищити всіх противників віри.

Як Шевченко, так і Микола Костомарів висловлювався прихильно про Гоголя. У своїй автобіографії він згадує, який великий вплив мали на нього перші твори Гоголя: Вечори на хуторі біля Диканьки і повість Тарас Бульба. Він пише:

15/ Шевченко, Г., "Гоголь", Твори т.2, Чикаго, Видав. М. Денисюка, 1961, ст. 47.

16/ Там же.

...Це було ледве чи не перше пробудження того почуття до України, яке дало зовсім новий напрям могої діяльності. Я читав Гоголя з захопленням, перечитував і начитатися не міг. Як усе це було так близьке мені і я нічого не бачив, думалося мені. 17/

П.Куліш і М.Максимович - це сучасники Гоголя, праці яких на полі української вітки гоголіяни вимагають особливої уваги але цим займемося в наступному розділі.

Також і М.Драгоманів у своїх Листах на Наддніпрянську Україну позитивно оцінив творчість Гоголя та звернув увагу на те, що "Гоголь мало того, що писав про українські речі, а ще виявив краще, ніж хто другий, одну з основних прикмет нашого національного характеру - гумор." 18/ Драгоманів підкреслив важливість творчості Гоголя в розвитку української літератури і відмітив, що "Гоголь рідний для України і в Тарасі Бульбі і в Мертвих Душах... Ні Вовчок, ні Нечуй не мислили без Гоголя." 19/

М. Грушевський і С. Єфремов теж відмітили українську свідомість Гоголя. В Літературно-науковому Віснику за 1909 рік, кн. 3, М.Грушевський писав:

...Не тільки з огляду на вплив, який мали Гоголеві повісті з українського життя, а і з огляду на його українські почуття ми не маємо ніякої причини викидати

17/ Дорошенко, В., "Гоголь і Україна", передмова до М.Гоголь-Твори, Нью Йорк, Книгоспілка, 1955, ст. 12.

18/ Рудницький, Я., "Микола Гоголь", передмова до Страшна Помста, Вінніпег, Клуб приятелів української книжки, 1952, ст. 6.

19/ Там же.

його з історії українського руху, розвою української свідомости. І менше всього можна згодитися на те, щоб його протиставляли українському рухові, як щось принципіально йому противне... 20/

В тому ж самому році, з нагоди століття уродин Гоголя, С.Сфремов у своїй статті про Гоголя "Між двома душами" згадує про вплив творчости Гоголя на розбудження в ньому національної свідомости. Він пише:

Скоро я вивчився грамоти, трапилося мені, малому хлопцеві, прочитати Вечорі на хуторі біля Диканьки та Миргород. Не переказуватиму своїх тодішніх вражень, скажу тільки, що після книжки Гоголя вперше я почув себе сином рідної землі, що з Тараса Бульби запала мені в душу перша іскра національної свідомости, до якої потім інші автори додавали вже тільки нового жару... 21/

При характеристиці української гоголіяни вищенаведені відзиви визначних українських авторів повинні мати вирішальне значення. Тому всякі довази деяких критиків, що мовляв, Гоголь не вартий уваги українського критика не тільки необґрунтовані, але й наївні. В них виявляється брак належного зрозуміння доби, в якій жив Гоголь, та спокійного й об'єктивного підходу до тих проблем, які нуртували в ній.

Українська гоголіяна характеристична тим, що вона в основному сконцентрована на питанні українськості Гоголя. Тоді, коли в російській літературі маємо ряд цінних, глибоко наукових праць про Гоголя, в українській літературно-дослід-

20/ Дорошенко, В., "Гоголь та Україна", передмова до М. Гоголь, Твори, Нью Йорк, Книгоспілка, 1955, ст. 34.

21/ Там же, ст. 12.

ній ділянці Гоголь не знайшов глибокого зацікавлення. 22/

В сторіччя смерти письменника, 1952 року, в українському літературознавстві на еміграції розгорілася була досить жива дискусія на тему національності Гоголя, при чому виразно накреслилися два протилежні погляди щодо цього питання. Коли для одних "Гоголь був знаменито замаскованим ворогом російсько-царського абсолютизму," 23/ то для других він був на "службі російської імперії", "ідеолог російського монархізму та общерусскости." 24/ У зв'язку з цією дискусією К.Біда писав:

Нічого дивного, що критерії, з якими підходять до розв'язки згаданого питання, мають політичну закраску й буває, що вони диктовані тими чуттєвими моментами, які приводять до односторонніх та неправильних висновків... 25/

В дальшому автор правильно відмітив, що "не можна на основі твору Вибраних місць з листування створювати концепцію політичного общерусского світогляду Гоголя", бо "...сама російська критика відкинула згаданий твір як джерело досліду політичного світогляду..." 26/

22/ Подібно є зі Словом о полку Ігореві, про яке існує багата література російська, натомість бракує української.

23/ Кожушко, І., "Гоголь на тлі доби", Свобода, ч. 27, 2 лютого 1952. За: Біда, К., "До питання національної приналежності Миколи Гоголя", Новий Шлях, 10 квітня, 1952, 3-6 ст.

24/ Чубатий, М., "На службі російській імперії", Свобода, ч. 3, 4 січня 1952. Там же.

25/ Біда, К., "До питання національної приналежності Миколи Гоголя", Новий Шлях, 10 квітня, 1952, ст. 3.

26/ Там же.

Хоча не було однозгідности у вищезгаданій дискусії, то все таки переважала думка, що Гоголь і його творчість - це "вислід тодішніх історично-культурних і політичних умов", 28/ і що в нього було "погодження служби власному народові в узгідності з реальними можливостями того часу." 29/

В минулому було багато таких одиниць, яким критики закидали мінливість поглядів. Як відомо, був час, коли Івана Франка цуралися й уважали його за національного зрадника; подібно було також з Кулішем, Костомаровим і іншими. Тому, як відмітив Ю. Тис, треба мати завжди на увазі, що "ніколи і в ніяких умовах не вільно рівняти вічних вартостей з кон'юктурними вимогами дня." 30/

На закінчення цієї короткої характеристики основних сфер дослідів про Гоголя цікаво буде подати для ілюстрації статистичні дані з української гоголіяни, хоча б лише за короткий період часу. В першому томі Н.В.Гоголь, материалы и исследования, за редакцією В.В Гіппіуса з 1935 року, є поміне на бібліографія праць про Гоголя за час 1916-1934 року, де спеціальний розділ призначений для української гоголіяни. Протягом тих років появилися на Україні в українській мові

28/ Рудницький, Я., "Микола Гоголь", передмова до Страшна Помста, Вінніпег, Клуб приятелів української книжки, 1952, ст. 7.

29/ Там же.

30/ Тис, Ю., "Микола Гоголь", Овид, 1952, квітень ст. 1.

247 публікацій на тему Гоголя /включаючи сюди переклади творів Гоголя, критично-біографічну літературу, рецензії ітд./.

В російській гоголіяні в тому самому часі появилось 1018 позицій.

На особливу увагу заслуговують праці, поміщені в тій же бібліографії, а саме П.Руліна - Куліш як дослідник та критик Гоголя, В.Петрова - Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки, І.Теліги - Куліш-критик та Є.Кирилюка - Бібліографія праць Куліша та писань про нього.

Хоч існує багата література про Гоголя, то все таки вона має недостачі. Як відмітив В. Зеньковський, причиною тих недостач є те, що "до сих пор не изучена с достаточной серьезностью идейная жизнь Гоголя, не изучены его идейные искания." 31/ Якщо дослідники Гоголя й заторкнули були те питання, то однак зробили це дуже скупо й поверховно. У творчості Гоголя існують "темні місця", які вимагають глибших дослідів: хоча б, приміром, те питання, яке порушив Д.Чижевський у своїй статті про Шинель, а саме, що в кожному творі Гоголя є скрита основна його тема, яка вимагає глибшого обміркування, щоб її віднайти. Так напр. основною темою оповідання Шинель, на думку Чижевського, не є історія одного бідного урядовця, бо тут є "розвита теория страстей /"задоров"/,

31/ Зеньковський, В., Н.В.Гоголь, Париж, У М К А-Пресс, ст. 11.

ГОЛОВНІ СФЕРИ ДОСЛІДІВ ГОГОЛІЯНИ

16

при помощи которых зло /"чорт"/ овладевает душою человека."32/
 В оповіданні Старосветские помещики, якщо глибше призадуматись, головна тема - це тема смерті.

Аналіза всієї творчості Гоголя під тим аспектом могла б багато допомогти в розв'язанні складних питань, що торкаються не тільки творчості Гоголя, але й Гоголя як людини.

У своїй Авторской Исповеди Гоголь писав, що завдання письменника є "творить творение свое в поучение людей" 33/
 і відмічував, що письменник, який дає людям щось цінне, повинен подбати про те, щоб в "создании его жизнь сделала какой-нибудь шаг вперед". 34/ Творчість Гоголя була власне цією наукою для людей не тільки його доби, вона й сьогодні не втратила своєї актуальності. Сила вислову його творів свідчить про непересічний і багатогранний талант письменника. Талант цей проявився в красоті опису природи, в гуморі, трагедії, ліриці, в алегоричних зображеннях та філософічних думках. Як великий сатирик, він зумів демаскувати і висміяти людську нікчемність та змалювати моральний розклад тодішнього царського ладу. Як відмітив О. Пушкін, ще ні один письменник не зумів так яскраво відобразити людське зло, як це зробив Гоголь.

32/ Чижевский, Д., "Неизвестны й Гоголь", Новый Журнал, Нью Йорк, 1951, ст. 137.

33/ Гоголь, М., "Авторская Исповедь", Полное собрание сочинений Н.В.Гоголя, Москва, Типография Т.И.Гаген, 1884, ст. 814.

34/ Там же.

За тим людським злом, людськими слабостями, Гоголь бачив руку диявола, який вбивав усе гарне й чисте в людині, паралізував добрі, гідні людини, творчі задуми. Гоголь відчув, що цей диявол скалічив совість людини, коли погоня за вигодою, славою, жадою гроша вбили її шляхетні почуття.

Про вміння Гоголя малювати це людське зло Б.Бразоль у своєму есеї про Гоголя між іншим писав:

Гоголь первый уразумел, что зло способно проявляться не только в кошмарах преступлений, не только в братоубийстве Каина или предательстве Юды, не только в кровавых оргиях шекспировских злодеев...но и в безобидной будто бы тривиальности, которая незримой сетью обволакивает всех и вся, снижает, сравнивает, обесценивает все ценности, сглаживает границу между дозволенным и недозволенным, убивая не только плоть, но и дух, т.е. неповторимое человеческое "я". 35/

Гоголь бачив замасковане зло не лише в людях, але також в їх ідеях, у душах. Це викликало в ньому гіркий сміх, тому він формою гострої сатири почав викривати сили диявола. В тому і є одна з основних заслуг творчості Гоголя.

Вже першими своїми оповіданнями на українські теми, Гоголь став знаний широким колам тодішньої російської літературної громади. Розвинулась була досить жива дискусія над його ранніми творами. Появилась низка критичних статей визначних тодішніх російських критиків у таких журналах, як Московский Телеграф, Северная Пчела, Телескоп, Московский Наблюдатель, Библиотека для чтения й інші. Всі вони започаткували дослідну працю над Гоголем.

ст. 6. 35/ Бразоль, Б. Душевная драма Гоголя, Нью Йорк, 1952,

Про Вечера на хуторі близ Диканьки критик Н.Надеждин писав у журналі Телескоп, що Гоголеві вдалось правдиво відтворити дух народного життя і український національний колорит, з'єднати в своїх оповіданнях "літературність с естествовностью". 36/ Також прихильно відгукнувся на ті оповідання Пушкін. В листі до видавця Литературных прибавлений к Русскому инвалиду він писав:

Сейчас прочел Вечера близ Диканьки. Они изумили меня. Вот настоящая веселость, искренняя, непринужденная, без жеманства, без чопорности. А местами какая поэзия. Какая чувствительность. Все это так необыкновенно в нашей нынешней литературе, что я досель не образумился. 37/

На особливу увагу заслуговує рецензія Пушкіна з 1836 року після другого видання Вечеров на хуторі близ Диканьки. Він, між іншим писав:

Как изумились мы русской книге, которая заставляла нас смеяться, мы, не смеявшиеся со времен Фонвизина. Мы так были благодарны молодому, что охотно простили ему неровность и неправильность его слога, бессвязность и неправдоподобие некоторых рассказов, предоставляя сии недостатки на поживу критики. 38/

Однак були й такі критики, яких оцінка перших творів Гоголя була досить гостра. Слід при тому відмітити, що сам Белінський, який пізніше став великим оборонцем творчості

36/ Гоголь в русской критике и воспоминаниях современников, Москва, Министерство Просвещения РСФСР, 1959, ст. 5.

37/ Там же.

38/ Там же.

Гоголя, спершу був дуже обережний у своїх замітках про нього.

Після видання першого тому оповідань Вечера на хуторі близ Диканьки журнал Московский Телеграф помістив неприхильну рецензію, автор якої критикує Гоголя, що він не вмів описувати природи, що оповідання його між собою не пов'язані, а особливо накинувся автор згаданої рецензії на граматичні помилки в мові Гоголя, і на те, що в ній є багато українізмів. Цей сам журнал теж помістив гостру статтю на другий том Вечерів на хуторі в 1832 році, закинувши Гоголеві незнання граматики російської мови.

Грамотичні помилки, яких допускався Гоголь, пишучи по-російськи, свідчать про те, що Гоголеві нелегко приходилось вивчати російську мову. На це звернув увагу й сам Пушкін, коли писав: "прозою я пишу багато неправильноше, а балакаю ще гірше і майже так, як пише Гоголь." 39/

Пізніші дослідники, як Будде, Карський, Бєлий відмітили у своїх працях, що Гоголь не володів добре російською мовою. А.Бєлий писав, що "Гоголь не владеет "грамматикой" русского языка... и постоянно провирался в русской грамматике". 40/

Наявність українізмів у творчості Гоголя, як відмітив В.Чапленко, "робить Гоголеву мову своєрідною, відмінною

39/ Чапленко, В., Українізми в мові М.Гоголя, Авґсбург, УВАН, 1948, ст. 16.

40/ Там же.

від інших російських письменників... і ніхто з них не спромігся її повторити". 41/

Слід відмітити, що Северная пчела, яка в пізніших своїх рецензіях неприхильно поставилася до творчості Гоголя, в першій своїй рецензії відмітила талановитість письменника.

Автор рецензії писав:

Мы не имеем еще ни одного произведения, которое можно бы было поставить в параллель с повестями писателя Рудаго Панька. Нас заставляет думать, что дух малороссиян обнимает себя с тою крепостию и силою, которые могут принадлежать одной только оригинальности... Действительно малороссияне имеют свою особенную физиономию. Они тщательно берегут свои предания и дорожат ими... 42/

Далі автор тої самої рецензії звернув увагу на те, що в оповіданнях Гоголя немає сильних, глибоких характерів, тому що письменник розкриває перед читачами життя простих селян. Як всі інші рецензенти, автор згадав і про мову Гоголя: "Язык его, мимоходом сказать, несовершенен отделанный, обогащен словами и оборотами, заимствованными из малороссийского наречия." 43/

В передмові до другої частини Вечорів на хуторі Гоголь вважає за потрібне пояснити незрозумілі слова й звороти, однак ті пояснення не були повними й не вичерпували всіх незрозумілих слів, тому що Гоголь багато українських слів, які

41/ Там же, ст. 24.

42/ Стаття В., "Новие книги", Северная пчела, 1831, Н.219, ч. 220.

43/ Там же.

вжив у своїх оповіданнях, уважав за російські.

Коли на початку 1835 року вийшли нові твори Гоголя Арабески й Миргород, над ними розгорнулась знову жива дискусія на шпальтах тодішньої російської преси. Появились численні рецензії, в яких одні критики осуджували, а другі обороняли Гоголя. Библиотека для чтения помістила рецензію, що її автор негативно висловився про Арабески, головно про статті з історії, мистецтва й музики. Про Миргород автор згаданої рецензії писав дещо прихильніше, особливо прихильно оцінив Тараса Бульбу та Старосвітських поміщиків, однак гостро критикував повість Вій, у якій на думку автора, немає ні початку, ані кінця, немає ідеї, а лише повно страшних сцен.

Северная пчела подібно, як Библиотека для чтения, піддала гострій критиці Арабески. Автор рецензії писав, що Гоголь зробив "жестокіе промахи против общих даже понятий о науках и искусствах", 44/ але признав, що Невский проспект і Портрет гідні уваги. Про Миргород автор рецензії Юркевич, в тій же самій газеті Северная пчела, відмітив мистецький талант Гоголя, особливо з признанням висловився про повість Тарас Бульба, хоча не знайшов прихильного слова для оповідання Как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем і вважав, що Гоголь не дав нічого "забавного" і "смешного" в тому оповіданні.

44/ Стаття у у відд. "Новые книги", Северная пчела, ч. 73, 1835.

На особливу увагу заслуговують критичні статті С.Шевирйова, професора московського університету, визначного літературного критика, з яким - про що буде мова пізніше - Белінський вів гостру полеміку про творчість Гоголя. Подібно, як Булгарін і Сенковський, Шевирйов осудив Гоголя за те, що він змальовав лише самі брудні сторони того часу, хоч прихильно оцінив Тараса Бульбу.

Слід при тому відмітити, що в пізніших рецензіях на творчість Гоголя, Северная пчела і Библиотека для чтения не спромоглися на прихильну оцінку. Библиотека для чтения в 1836 році помістила критичну статтю на другу частину оповідань Вечора на хуторі, в якій автор виразно заявив, що творчість Гоголя негідна уваги, бо в ній змальовано лише українських селян і козаків.

Вищезгадані перші відзиви критики про ранню творчість Гоголя були свого рода розчином під велику дослідну працю, яку на протязі століття проробили вчені - дослідники Гоголя. І хоча ці перші голоси критики кинули певне світло на деякі проблеми гоголіяни, однак основні теми до розроблення головних питань життя і творчості Гоголя дали два визначні критики, сучасники Гоголя, - П.Куліш і В. Белінський. На їхньому вкладі в розвиток гоголіяни зупинимося основніше в наступних розділах нашої праці.

II

М. ГОГОЛЬ В КРИТИЦІ П. КУЛІША

Наукові дослідження, крім джерельних матеріалів, вимагають ще об'єктивного наświetлення правди. Іншими словами, об'єктивна критика є одним з важливих чинників в оцінці дослідів, що й дає їм назву наукових.

У підсовітських виданнях часто запримічується, окрім фальшивого наświetлення, ще й тенденційне замовчування фактів. Тим самим залишається прогалина в важливих ділянках людської культури, літератури, історії.

Дуже показовим проявом таких фальсифікаторських махінацій та неточних тверджень є настанова підсовітської критики до особи Пантелеймона Куліша, визначного українського письменника, критика, публіциста 19-го століття. Коли сьогодні майже немає галузі в українській літературі, яка б не була цілком досліджена, то многогранна діяльність Куліша є одним з найтемніших місць у дослідях літератури. Куліш - це одна з центральних постатей у літературному й громадському житті України, праця якого залишила глибокий слід майже в усіх галузях літературно-громадського життя 19-го століття. П. Куліш невтомно творив упродовж 57 років, тому й сама праця над його бібліографією вимагає більше труду й часу, як над будь-яким письменником. Про це згадує М. Грушевський:

"На брак матеріялу поскаржитись не можна. Навпаки, Куліш - лірик суб'єктивіст, одвертий егоцентрист,

лишив таку масу матеріялу до пізнання своєї інтелектуальної, соціальної і творчої індивідуальности як рідко котрий інший український діяч. Можна сказати - він засипає, пригнічує принагідного дослідника масою документів, бо її не легко звести до короткої, легкої до перегляду схеми, не легко підвести під певні хронологічні чи синхроністичні категорії, або поділити його діяльність на виразні сфери творчости." 1/

Сьогодні, в підсовітській дійсності Кулішеві твори є на індексі. Совітські дослідники літератури, якщо й користуються спадщиною Куліша, то лише для того, щоб представити шкідливість т. зв. буржуазно-націоналістичних поглядів його на розвиток української літератури й літературної критики, при чому використовують такі місця з творчости Куліша, де він гостро критикує деякі твори Т. Шевченка та М. Гоголя, щоб тим способом викликати враження, начебто Куліш ставився неприхильно до згаданих авторів.

Видрукованих колись творів Куліша широкі кола українського громадянства не знають цілком або знають лише частинно, обмежуючи це знання загальновідомою повістю Чорна Рада чи деякими ще поемами та перекладами. В 20-их роках у підсовітській Україні багато літературознавців розпочали були досліди над спадщиною Куліша. В 1929 році бібліографічна секція Всеукраїнської Академії Наук у Києві видала була працю Е. Кирилюка під назвою Бібліографія праць Куліша та писань про нього. Автор зібрав коло 950 позицій. В передмові до згаданої праці автор подає цікаві дані про стан

1/ Грушевський М.С., "Писання про Куліша", Україна, Київ, Держ. Вид. України, 1927, кн. 1-2, ст. 9.

дослідів над спадщиною П. Куліша:

"... Ми не маємо повної збірки творів Куліша. Двічі пробували їх видати. Один раз дружина Куліша, Ганна Барвінок: "Сочиненія и письма П.А.Кулиша", за редакцією І.Каманіна, Київ, 1908-1910. Думала видати двадцять томів, а видала тільки п'ять. Мало не одночасно львівська "Просвіта" розпочала видання Кулішевих творів у серії "Руска письменність", вийшло шість томів /Львів, 1908-1910/. Але прийшли вони до нас у невеликій кількості аж 1917 р. І тільки тепер Державне Видавництво України розпочало видавати всі художні твори Куліша в 24 томах". 2/

Далі автор згаданої праці згадує про важливість докладної бібліографії праць Куліша, без допомоги якої трудно не лише оцінити самого Куліша, але й написати історію літературного й громадського життя на Україні, особливо в другій половині 19-го століття, бо яке б ми явище не взяли, скрізь, на думку автора, доведеться зустрічатися з Кулішем, його поглядами, його працею. 3/

Невідомо чи заплановане видання творів Куліша Українська Академія Наук могла хоч частинно зреалізувати, як також сумнівним є, чи видано колись повну бібліографію "Кулішіяни". Коли взяти до уваги умовини літературно-наукової праці в підсовітській дійсності та цей факт, що твори Куліша й праці про нього порозкидані по різних бібліотеках

2/ Кирилюк, Е. Бібліографія праць П.О.Куліша та писань про нього, Всеукр. Акад. Наук, Київ, 1929, ст. 2.

3/ Цікаво також, як автор згаданої праці оцінює українську бібліографію в тому часі. Він звертає увагу на брак докладних і повних покажчиків українського друку, що їх так багато має російська література. Автор згадує, що на Україні не було тоді жодної бібліотеки, яка могла задовольнити українського дослідника-бібліографа.

і музеях Києва, Харкова, Чернігова, Москви й інших міст, то ледве чи можна сподіватись, що така важлива ділянка літературних дослідів буде в скорому майбутньому належно опрацьована. Однак найважливішою причиною ігнорування Куліша є те, що совітська критика ніяк не може простити йому сміливих та ясних поглядів щодо окремішності української літератури від російської.

У своїх критичних статтях Куліш виразно ставить національний момент як основний у літературі. "Література - каже він - є витвір народного духа". Куліш звертає увагу на те, що українська література має свій особливий характер. Вона повинна розвиватися відрубно, відокремлена від інших, зокрема від сусідньої російської, яка є аристократична, тоді як українська - переважно народна, демократична.

В 1860 році Куліш видав альманах Хата. В передмові до нього він виразно підкреслює потребу самостійности української літератури та звертає увагу на серйозність і строгість критичного підходу до неї з огляду на важливе її завдання в національному житті.

Совітська критика вважає передмову Куліша до альманаха Хата за один з перших "маніфестів" т.зв. "українського буржуазного націоналізму", звертаючи увагу на той момент, де Куліш, хоча й високо цінить російську літературу, проте називає її "чужою", "сусідньою". Куліш пише:

"Найбільш ми вподобали з сусідньої словесності

Пушкіна, і таки - ніде правди діти, - повпивались були його поезією, наче тим старосвітських медом, що п'яне чоло його величають. Затяг він силоміць нас на бучний банкет... Ми й самі всього того доволі починали читували і вже сказати, що насмакувалися. Тільки ж бо у гостях, кажуть, добре, а дома ще краще. Побанкетували на тому пишному чужоземному банкеті, рвемося ми тепер, мов із неволі, у рідні села, степи й луги. Там нам любо, там нам здорлво і на серденьку легко". 4/

Хоча Куліш уважав національну окремішність за головний критерій літератури, то однак значення її оцінював з точки зору, наскільки вона наближається до західноєвропейських зразків. Він звернув увагу на важливість естетичних засобів. Як відмічує М. Зеров, Куліш, як поет, дійшов великої своєрідності. 5/ Далі Зеров відмітив, що від англійських, німецьких поетів Куліш узяв і свою різноманітну строфіку, особливо Спенсерову дев'ятирядову строфу, якої не зустрічаємо серед інших тодішніх українських поетів.

Перекладна творчість Куліша - це одна з важливих діялок його літературної праці. Слід згадати тут хоч би його переклад драм Шекспіра. Як завважив І.Франко, цей переклад був виконаний з найбільшою точністю. Переклав Куліш також велику частину творчості Байрона, Гете, Шіллера й Гайне. Окрім цього, він переклав майже три чверті Святого Письма. Перекладом

4/ "Хата", 1860, видав П.Куліш, ст.8-9. Білецький, О.І., Від давнини до сучасності, Київ, Держ.Видав.Худж. Літ., 1960, т.2, ст. 170.

5/ Зеров М., "Поетична діяльність Куліша", До Джерел Краків-Львів, Укр. Видавництво, 1943, ст. 57.

тим він займався в останні роки свого життя, але на жаль не міг його докінчити, щойно по його смерті докінчив І. Нечуй-Левицький. Свою перекладницьку працю Куліш був розпочав ще в ранні роки своєї літературної діяльності. Особливо працював він над європейськими класиками, бажаючи, як він сам це відмітив, "виробити форми змужичалої нашої мови на послугу мислі всечоловічій". Зупинятись над котроюнебудь ділянкою праці Куліше не є легке завдання. Він захоплювався великими плямами. Дуже часто переходив від одного пляну до другого. Куліш вражає тим, що він часто міняв свої погляди на різні літературні, культурні, політичні й історичні проблеми. Одна ділянка, яка можливо найбільше заважила на тому, що про Куліша існують суперечні думки, - це його праця на полі літературної критики.

Коли вглянути в процес розвитку нової української літератури, то завважується, що він проходив в гострих дискусіях щодо введення живої української мови в літературу, про характер української літератури, про те, чи українська література має бути національною і.т.п. До виступу Куліша зустрічаємо лише короткі і досить загальні відгуки критики, які порушували питання, зв'язані з розвитком української літератури. Твори українською мовою появлялися рідко і на них час до часу відгукувалися критики. Перші голоси критики про розвиток української літератури появилися наприкінці 18-го століття у зв'язку з появою Енеїди І.Котляревського. Відкриття Харківського Університету /1805/ спричинилось до поживлення

літературного життя в Україні. Поява журналів "Український Вестник", "Харьковский Демокрит", "Український Журнал", посилили розвиток української літератури.

Куліш своїми критичними працями поклав тверду основу української літературної критики. Він вніс ідейний фермент, що протягом 19-го століття розбуджував творчу енергію серед тодішньої літературної громади. Однак у безперервному шуканні нових доріг, у шуканні правди Куліш часто змінював свої погляди, "через що попадав у конфлікт не лише з українською громадою, але в самим собою", 6/ як це влучно відмітив Б. Лепкий.

Деякі дослідники літератури приділили увагу Кулішеві як критикові. 7/ Однак в їхніх працях часто запримічується суб'єктивне наświetлення. Дослідник Куліша-критика, І. Теліга, в журналі Україна за 1929 рік, у своїй статті про Куліша зупинився на проблемі всіх тих неясних питань про

6/ Лепкий, Б., Наше письменство, Краків, Українське видавництво, 1941, ст. 78.

7/ Найбільше в тому питанні працював О.Піпін. Знана його праця История русской этнографии. Однак автор не позбувся тенденційності, коли закинув Кулішеві "крайнюю идеализацию мало-российского народа... натянутую до потери всякого чувства действительности". В 1919 році появились в Книгарі, кн. 24, дві статті про Куліша - критика. Одна академіка О.Сфремова: "Куліш - критик", друга П. Руліна: "Куліш як критик Гоголя". Перша стаття дає загальний образ Куліша як критика, друга аналізує погляди Куліша на Гоголя.

Куліша - критика. Автор пише:

Куліш, підкресливши в своєму "Обзорі української словесности" /Основа за 1861 р./ деяку карикатурність гоголівського пера в малюванні української дійсности, викликав проти себе справжнє обурення. Всі, як українці /Максимович - "Оборона українских повестей Гоголя"/, так і особливо росіяни, гостро виступили проти Куліша. Всі журнали, навіть слов'янофільські "День" і "Русская Беседа", озброїлись проти нього. Одні заступались просто за "всеми любимого писателя", інші обвинувачували Куліша в націоналізмі, в "местном патриотизме" та ідеалізації "малороссийского простонародья". Як у перших, так і в других на першому місці стояла тенденція. Одні намагались "во что бы то ни стало реабилитировать Гоголя", другі, обвинувачуючи в "местном патриотизме", переходили від літератури до політики, користуючись з зайвого приводу виступу проти українофільства. 8/

Автор згаданої статті старається підійти до Куліша - критика іншою дорогою. Основним завданням він не ставить перевірку поглядів Куліша на поодиноких письменників, але як /підкреслення І.К./ Куліш підходив до оцінки. Автора цікавить метода критики і що було мірилом оцінки Куліша.

Усі дослідники Куліша відмічували великі заслуги його на полі етнографії. 9/ В цій ділянці Куліш особливо виявив велике заінтересування. Початок 19-го століття був той час, коли то захоплювалися збиранням етнографічного матеріалу не тільки фахівці, але й історики, літератори, філологи. 10/

8/ Теліга І., "Куліш-критик" /принцип етнографічної точности/ Україна, Держ. Вид. Укр., Київ, 1929, лип.-серп. ст. 87-102.

9/ Будучи ще юнаком Куліш почав збирати етнографічні матеріали. Великий вплив етнографії видно в перших його творах "Україна", "Циган", "Михайло Чернишенко".

10/ Згадати б тут М. Максимовича /Праця його "Збірка народних дум і пісень"/, Бодяньського, Костомарова, Потєбню, Драгоманова, які були також визначними етнографами.

Про своє захоплення етнографією Куліш згадує у своєму листі до М. Юзефовича:

Я хожу теперь как пчела по сотам, где только встречу седую бороду, не отойду без того, чтобы не выжать из нея пахучего цветка народной поэзии или в песне. Изучение этих малороссийских антиков так же совершенствует меня, как живописца изучение антиков скульптуры. 11/.

Як вислід пильних наукових дослідів на полі етнографії була поява цінної праці Куліша Записки о Южной Руси /вийшла друком у двох томах у 1856 - 1857 роках./

Про велику наукову вартість цього збірника відгукнулись численні критики, літератори і поети. М. Максимович, в листі до Куліша, з захопленням згадав про свіжість переказів і дум у цьому збірнику. Подібно й Шевченко прихильно відготував про цю працю Куліша в своєму Щоденнику: "Я эту книгу скоро буду наизусть читать. Она мне так живо, так волшебю живо рисует мою прекрасную Украину..."12/

Куліш уважав етнографію за науку, на підвалинах якої має виростати література. У відношенні до поодиноких літературних явищ, письменників, поетів, він завжди брав до уваги етнографічну точність. Як відмічує І.Теліга, Куліш держався цього принципу "не як любитель малоросійської старини,

11/ Письма П.А.Куліша к М.В.Юзефовичу, Киевская Старина за 1899 рік, кн. 2, ст. 189, за: Теліга І., "Куліш-критик", Україна, 1929, ст. 88.

12/ Дневник Шевченка, Основа, 1861, кн. 5, ст. 12.

але як великий знавець мистецтва". 13/

Маючи це на увазі, до Куліша - критика треба підходити з великим респектом як до знавця, незважаючи на те, що його "гаряча натура" була часто причиною суб'єктивної оцінки.

Раніш ніж приступити до нашої теми, необхідно хоч загально подати, як Куліш - критик у своїх оцінках деяких письменників зумів охопити головні риси їхньої творчості, відмітити естетичні й ідейні вартості. Куліш науково насвітлив непереривний зв'язок української народної словесності й літератури на протязі нашої історії. У згаданому збірнику "Записки о Южной Руси" Куліш відмітив, що Слово о полку Ігореві належить до старої княжої української поезії.

Найбільше уваги Куліш приділив повій добі української літератури. Він сам видав ряд творів українських письменників: Г.Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Я.Шоголіва й інших. Передмови до тих видань, критичні статті - це "перші в нас зразки української наукової прози у відродженій українській літературі." 14/

Дуже високо оцінив Куліш творчість Г.Квітки-Основ'яненка, який на його думку, "зробив те саме для прози, що Шевченко для стиха українського...Удвох вони заправили нашу словесність віковичною силою"...15/ Куліш ставить Квітку

13/ Теліга, І., "Куліш-критик", Україна, Київ, Держ. Вид. України, 1929, ст. 93.

14/ Дорошенко, Д., Пантелеймон Куліш, Київ-Ляйпціг, Українська накладня, ст. 19.

15/ Куліш, П., "Погляд на писанку українську словесність" Твори, Львів, 1908, ст. 442., Теліга, І., "Куліш-критик".

нарівні з великими європейськими письменниками, особливо за його повість Маруся, в якій змальовано ідейний образ українського селянина, що "позбавлений усяких стосунків із освіченими людьми, окрім Божого слова", є людиною чесною, доброзичливою, культурною.

Подібно як Г.Квітку, високо цинив Куліш також Шевченка. 16/ Даючи оцінку Шевченковим творам, критик писав:

Шевченко, наш поет і первий історик...запитав наші німі могили, що вони таке, й одному тільки йому дали вони ясну, як Боже слово, відповідь... Так як йому самому пісня народня дала тон до високої речі, так і він дав нам усім праведний тон, як нам своє слово строїти... Узяв він гогос і склад своєї речі високої од тих пісень і дум, що вже тільки ми, хуторяни, слухали і серцем розуміли; душа поезії нашої народньої неписьменної сталась душею його музи. Широко він обняв Україну з її могилами кривавими, з її страшною славою, і співану народню річ обернув на живопись того, що було й що єсть на Україні. Його устами весь наш народ заспівав про свою долю: тим його слово голосною луною розляглось усяди, де лилась наша кров, де лежать наші кості, - усяке серце од його співу стрепенулося. 17/

Куліш гостро виступив проти закидів В.Белінського, який неприхильно оцінив Квітчину Марусю, як також поезію Шевченка. В передмові до альманаха Хата він пише:

16/ Відносини Куліша до Шевченка чи до Костомарова дуже хитались. Напр. в Истории возсоед. Руси Куліш називає музу Шевченка "п'яною". Натомість пізніше, 1882 року, присвячує Шевченкові й Міцкевичу свою "Крашанку" і називає їх "мучениками чоловіколюбства". Також у "Хуторній поезії" Куліш присвячує Шевченкові чудові вірші. Відтак у ліричних піснях зустрічаємо дорікання Шевченкові, як також і щоро прихильні вислови.

17/ Основа, 1861, серія "Листи з хутора": Дорощенко Д., Пантелеймон Куліш, Київ-Ляйпціг, Українська накладня, ст. 145-146.

Глузували журналісти й над Шевченком, і вирвали з його серця не один стих гарячий, болячий, кров'ю закипільний. А не погнувся, як твердий дуб, Тарас Шевченко; встояв на своїх ногах до кінця - щирим, нехибким українцем... наш поет, насміявшись із свого безталання, привітав свою щербату долю таким словом, на котре не всякий має право: Ми не лукавили з тобою,
 Ми просто йши; у нас нема
 Зерна неправди за собою.
 От так видержи пробу, коли справді твоє рідне слово -
 - святиня непорочна, і дорожче воно тобі од всякої мамони." 18/

З точки зору етнографічної творчости Куліш висловився також про творчість Марка Вовчка й Ганни Барвінок. Вартість їх тому велика, що вони взяті з уст народу та по-мистецьки перекладені на папір.

Хоча в Енеїді Котляревського Куліш бачить карикатуру на український побут та глузування з української мови, однак не заперечує таланту письменника й хвалить його Наталку-Полтавку та Москаля Чарівника. Також пізніше, в 1882 році, у своїй збірці "Хуторна поезія" він помістив т.зв. "Зазивний лист до української інтелігенції", де відмітив великі заслуги Котляревського для української літератури.

Беручи до уваги всі вищезгадані вислови Куліша щодо творчости тодішніх письменників і поетів, можна прийти до висновку, що для нього народня поезія була тим джерелом, з якого молода українська література повинна брати свій початок. Однак Куліш, як великий знавець світової літератури, засуджував творчість письменника, який держався етнографічного тону

18/ Куліш П., "Погляд на українську словесність", Хата, 1860., Дорошенко Д., Пантелеймон Куліш, ст. 138-139.

й не робив поступу. Він вимагав від письменника, щоб цей шукав нових шляхів, нових літературних засобів, а при тому щоб не сходяв на манівці, щоб література не згубила національної тотожності.

Коли взяти до уваги всю працю Куліша на полі літературної критики, то побачимо, що з усіх літературних постатей М. Гоголь займає в ній одно з перших місць.

X X
X

П. Куліш - це перший біограф Гоголя й видавець його творів і листів. Після повороту з Тули 19/ до Петербургу 1850 року Куліш працює над збиранням матеріалів до біографії Гоголя, і в процесі тривалих дослідів та біографічних розшуків появилися три праці Куліша: Несколько черт для биографии Н.В.Гоголя /1852/, Опыт биографии Гоголя /1854/ і в двох томах Записки о жизни Н.В.Гоголя /1856/. Праці ті, як перший джерельний матеріал, дали основу до дальших біографічних розшуків про Гоголя. Всі пізніші дослідники біографії Гоголя, як В. Шенрок, В.Гіппіус і інші, брали до уваги праці Куліша й не заперечували їхнього позитивного значення для дальших студій про Гоголя. Та все таки сьогодні радянські літературознавці і дослідники Гоголя стараються, якщо не відкинути цілком, то

19/ За участь у "Кирило-Методіївськiм Братствi" Куліша на початку 1847 року ув'язнюють і засилають в Тулу, де він перебув три роки й три місяці.

хоча в якійсь мірі применшити вартість Кулішевих праць про Гоголя. У своїй досить солідній, багато інформативній праці Гоголь та українська література Н.С.Крутікова вважає, що біографічні праці Куліша про Гоголя "майже втратили своє значення першоджерел для біографії письменника", хоча не заперечує, що в певний час "вони мали позитивне значення як одна з перших спроб фактичного збирання матеріалів, що мають відношення до особи Гоголя і до його літературної діяльності /Йдеться про листи письменника, спогади сучасників, деякі документи, головним чином, з ніжинського періоду життя Гоголя/. 20/

При тому Крутікова згадує про одну із заслуг Куліша, його рецензію в журналі Основа, що появилась у січні 1862 року, в якій Куліш гостро виступив проти книги Герцегованова Гоголь перед судом викривальної літератури. Обороняючи Гоголя, Куліш схарактеризував працю Герцегованова як "недостойне з'явище спотвореного ума і почуття" та "жалюгідний витвір бурсацької грамотності". В дальшому Крутікова гостро осуджує Куліша за його "однобоке добирання фактів з життя письменника" за тенденційне наświetлення творчості Гоголя і за те, що Куліш свідомо замовчував факти йому знані про зв'язки Гоголя з критиком Бєлінським. 21/ Одначе праця Крутікової, поминаючи деякі її шумливі пропагандивні нотки, дає багато джерельного

20/ Крутікова Н.С., Гоголь та українська література, Держ. Видав.України, Київ 1957, ст. 310.

21/ Крутікова Н.С., Гоголь та українська література, Держ. Видав.України, Київ 1957, ст. 320.

матеріалу, особливо в третьому розділі "Боротьба за Гоголя в українській критиці", де наводить голоси літературної дискусії про Гоголя, яка гостро протривить офіційній лінії радянської критики.

Одним із основних питань біографії М. Гоголя, яке було причиною палкої дискусії так між його сучасниками, як також між пізнішими дослідниками аж до сьогодні, є світогляд Гоголя. Проблема в тому, що багато гоголезнавців, особливо радянські автори, вважають, що останній твір Гоголя Вибрані місця із листування з друзями, /виданий самим Гоголем/, характер якого є радше публіцистичний, ніж літературний, - це наявний доказ перелому в світогляді Гоголя. Неможливо твердять вони - погодити автора Ревізора, Шинелі, Мертвих Душ з автором Вибраних місць... де повно "реакційних ідей". Література в цій ділянці гоголіяни, здається, найбільш різноманітна і тяжко провести якусь спільну лінію в підході до цієї проблеми. Д. Чижевський у своїй статті про Гоголя влучно відмічує, що над Гоголем

"...вывешено столько протворечащих друг другу надписей, что если бы принимать их всерьез, надо было бы считать Гоголя Протеем или волшебником, способным бесконечно менять свой облик... Во всяком случае его облик в глазах современников и потомков не только "двоится", а множится, излучая из себя ряды совершенно различных и совсем непохожих друг на друга образов. Уже поэтому каждая новая работа о Гоголе начинается с новой постановки почти всех вопросов, касающихся его идеологии и стиля." 22/

22/ Чижевський Д., "Неизвестный Гоголь", Новый Журнал м. 27 Нью-Йорк, 1951, Ст. 127.

Причиною суперечних поглядів на творчість і життя Гоголя, особливо якщо йдеться про останній період його життя, є в першу чергу незрозуміння оцінити душевні зміни письменника яких в жодному разі не можна вважати виявом психічної недуги. У досить джерельній чотиротомній праці Шенрока, зібрана, якщо не день за днем, то тиждень за тижнем, кореспонденція Гоголя від ранніх літ аж до кінця життя, яка переконує, що письменник був психічно здоровою людиною. Про незмінність своїх поглядів згадує і сам Гоголь у листі до С.Т.Аксакова в 1847 році: "...От ранней юности моей у меня была одна дорога, по которой иду..." 23/

Куліш у згаданих біографічних працях про Гоголя дав ряд цінних завваг і коментарів. Хоча в пізніших своїх критичних статтях, особливо в полеміці з М. Максимовичем, він досить гостро скритикував повісті Гоголя з українською тематикою, проте в біографічних замітках він глибоко розважив деякі основні питання з життя і творчості письменника. Куліш належав до тих сучасних критиків Гоголя, що заперечили перелім в його світогляді, 24/ і вважав, що біографія Гоголя повинна бути розглянена як "невпинний рух до високої мети самовдосконалення, як закономірний шлях до релігійного місти-

23/ Записки о жизни Н.В.Гоголя, т.2, СПб, 1856, ст.95.

24/ Цікаво відмітити, що Н. Чернишевський також не заперечував думки, що ніякого зламу в поглядах Гоголя не було.

цизму". 25/ Тому й книгу Вибрані місця з листування з друзями Куліш розглядає як самоочищення Гоголя на шляху до релігійного удосконалення, як "воєрідну фабрику, горнило його високих релігійно-містичних ідей". 26/ Будучи сам релігійною людиною, Куліш зумів збагнути Гоголя-християнина. У протилежність до В. Бєлінського, який не хотів розуміти Гоголя і в досить гострий та образливий спосіб накинувся на нього з повчальними тирадами, як і що Гоголь повинен писати, Куліш позитивно оцінив думки Гоголя, що в релігійній обнови, в наверненні до Христа людство зможе себе оздоровити. Гоголь відчув конечність протиставитися зростаючим силам матеріалізму, насильству, брехні, усім проявам звироднілості суспільства. Він бачив, як усяка мерзота нищить людську гідність, тому хотів дати людству щось оздоровляюче. У своїй Авторській Сповіді він відмітив, що бажання добра для всіх людей, служіння народові були спонукою видання Вибраних місць з листування з друзями. Гоголь бачив, що крім сатири на тогочасне суспільство в російській імперії, потрібно дати народові сильні, вічні напрямні - Божий закон, щоб суспільство могло відновитися в Христі, який відкрив тайну життя. В Христовій науці Гоголь бачив лік для оздоровлення людей. Подаючи оцінку

25/ Крутікова Н.С., Гоголь та українська література, Держ. Видав. України, Київ, 1957, ст. 311.

26/ Там же, ст. 313.

на Вибрані місця... Куліш пише:

" Это была распахнутая внезапно дверь во внутреннюю мастерскую Гоголя, в тот момент, когда в ней кипела самая жаркая работа и когда он находился в напряженном, трепетном и вместе с тем энергически-восторженном состоянии духа... Если бы не направил Гоголь куда следует потоков души своей, расплавленной высшим поэтическим огнем, собственный пламень сжег бы его и собственный прилив мыслей, чувств и глубоких душевных сокрушений уничтожил бы его в минуту высочайших поэтических предчувствий..." 27/

В Записках о жизни Гоголя Куліш відмічує, що в яких би формах не виражались почування Гоголя, не можна заперечити, що "он явил в себе образец живой души, постоянно бодрствовавшей над своим бессмертием и постоянно обращенной к Богу." 28/ Цікаво тут відмітити, що Гоголь дуже часто роздумував про смерть і читав молитву Василя Великого: "Господи, даждь ми слезы умиления и память смертную". Ті сльози текли з його очей перед смертю в час останнього миропомязання. 29/ Душа Гоголя горіла бажанням бути досконалою, тому письменник до кінця свого життя часто проводив час на молитві, пості й розважаннях. 30/ Куліш у згаданій біографії письменника пише:

27/ Куліш П., Записки о жизни Н.В.Гоголя, т.2, ст. 62.

28/ Там же, ст. 266.

29/ Там же, ст. 266.

30/ Кілька тижнів перед смертю Гоголь проводив увесь час на молитві й мовчки роздумував. Мав звичку думати, записуючи свої думки. Писав дрижачою рукою думки з Євангелії, молитву Ісуса Христа і, між іншим, написав оці слова: "Как поступить, чтобы вечно, признательно и благодарно помнить в сердце полученный урок?"

"...Писатель, возвысившийся столь быстро до первостепенного значения в литературе, окруженный куревом похвал, упоенный почти всеобщим сочувствием, он, вместо беззаботного наслаждения жизнью, углубляется в тайники своей души, исповедует перед целым миром грехи свои, ...реданиями перед Господом очищает свою душу, собирает всего себя, чтобы создать творение, действительно полезное людям, и умирает в сознании своего несовершенства, своего недостойнства быть глаголом истины..." 31/

Як уже було згадано вище, Крутікова в своїй праці про Гоголя пише, що Куліш тенденційно замовчував факти з життя Гоголя і при тому наводить уривок з листа Куліша до Шенрока з 29-го квітня 1889 року, в якому Куліш згадує: "...Недолік моїх повідомлень полягає в затаюванні від публіки темних сторін життя Гоголя, але така була воля тодішнього міністерства суспільної моралі". 32/ З цього видно, що Кулішеві досліді були обмежені. Не міг він всі зібрані ним матеріали про Гоголя дати до відома громадянству. Отже, не так тут виявилася тенденційність Куліша, як радше контролю тодішніх впливових людей, від яких залежало, що повинно було друкуватись, а що ні.

В іншому листі до В.Шенрока з 5-го січня 1890 року Куліш зайняв вже дещо інше становище відносно Гоголя, згадуючи між іншим, що, якби ще раз йому довелось писати про нього, то він був би багато суворіший, ніж у своїх біографічних

31/ Куліш П., Записки о жизни Н.В.Гоголя, т.2, ст.266.

32/ Бібліотека АН УРСР, Київ, Гог 347, ст.3-4., за: Крутікова Н.С., Гоголь та українська література, Держ.Вид. України, Київ, 1957, ст. 320.

працях про Гоголя. З листа видно, що Куліш уже в гострій формі висловлюється про письменника:

"...Анекдотичне балагурство з талантом коміка привели його до художнього сприйняття ходячих типів, але крайнє безкультур'я в історії, політиці, філософії, разом з підбуржуванням таємно-революційної преси, привели його до вигуків: "Русь, куди ти мчиш? Дай відповідь, і чому все, що не є в тобі, спрямувало на мене очі, сповнені чекання?" Це збило його з дороги поступового розвитку..." 33/

Це вже не той Куліш, який в Записках о жизни Н.В.Гоголя дає прихильні коментарі. Насувається при тому цікава аналогія, що, подібно як Гоголь своїм твором Вибрані місця з листування з друзями дав привід до суперечних висновків про своє життя і творчість, так і Куліш своїми змінами оцінок того ж самого поета чи письменника робив враження мінливої людини. Однак при тому необхідно взяти до уваги один важливий момент, а саме те, що постійне шукання нових доріг, невтомна праця дає людині нові ідеї, які, хоча не завжди правильні, але інспірують людську думку. Д.Чижевський дає дуже влучну характеристику Куліша:

"... Він справляв на своїх сучасників враження людини, що постійно міняє свої переконання, погляди, заняття, пристрасті... Його "мінливість" є лише виявом романтичного прагнення "повноти", "всебічності"; він є представником того романтичного типу, який стремить досягнути ідеалу всебічності шляхом постійного руху, постійних змін... Цей шлях веде часто до катастроф, трагедій. Але Куліш вийшов з усіх змін тим самим невтомним працівником, ентузіастичним провідником своїх ідей, якого, правда, часто ніхто не хотів слухати,

33/ Там же, ст. 321.

пророком, за яким ніхто не йшов. Але працювати, ані проповідувати, ані писати Куліш ніколи не переставав." 34/

Даючи загальний погляд на біографічні праці Куліша про Гоголя, доцільно буде відмітити, що вони є основою всіх пізніших біографічних дослідів. Куліш перший зібрав для біографії Гоголя листування письменника з О.Данилевським, М.Щепкіним, М.Погодіним, О.Смирновою, С.Аксаковим і іншими особами. Також його коментарі до порушуваних проблем у Вибраних місцях з листування з друзями свідчать про його глибоке розуміння Гоголя як письменника-християнина.

Куліш як критик приділив найбільше уваги ранній творчості Гоголя. Заслуга його в тому, що, хоча його критичні думки про ту творчість дещо загострі, то все таки Куліш дав ряд цінних спостережень.

Перші його оцінки українських повістей Гоголя характеристичні тим, що він вважав гоголівські образи правдивими і вірними.

В листі до М. Юзефовича з 15-го квітня 1842 року Куліш писав:

"Гоголь під впливом Гомера доповнив свого "Тараса Бульбу" і підніс його достоїнства. В описах битв він цілком нагадує манеру гомерівську, і це йому чудесно вдалося... Гоголь більш тепер вчитався в малоросійську старовину, глибше вдивився в душу південних русів і втілив у "Тарасі Бульбі" багато нових рис народного

34/ Чижевський Д., Історія Української Літератури, Укр. Вільна Академія Наук у США, Нью Йорк, 1956, ст.444.

характеру, побуту та воєнних хвичаїв козацьких." 35/
Куліш також оправдував Гоголя, що він писав по-російському, бо вважав, що тим способом українська гоголівська творчість зможе ввійти в "круг ідеалів європейської людини". В Спробі біографії Гоголя Куліш відмітив, що Гоголь добре знав українську дійсність. "Треба бути - пише він - жителем Малоросії ..., щоб зрозуміти, до якої міри загальний тон цих картин відповідає дійсності..." 36/ Про повість Тарас Бульба Куліш писав, що Гоголь змалював у ній стародавній український побут у його загальному характері, що твір цей - це велике досягнення літератури. Подивляючи уміння Гоголя відтворити минулі історичні події, Куліш пише:

"Він доти будував і перебудовував свою історію Малоросії, поки з мертвого мотлоху літописних сказань підняв живий, буйно енергійний образ Тараса Бульби. Ця розмахиста постать висловила яскравіше будь-яких думок - яке було старовинне життя Малоросії і як розумів його Гоголь." 37/

Пізніше Куліш оком українського етнографа й історика почав відмічувати деякі неточності в творах Гоголя, мовляв, у них мало етнографічної достовірності і недостаїні відомості про українську старовину.

35/ Письма П.А.Кулиша к М.В.Юзифовичу, Киевская старина, 1899, лютий, ст.188. за: Крутікова Н.Є., Гоголь та українська література, ст. 331.

36/ Опыт биографии Н.В.Гоголя, Сочинения Николая М., СПб, 1854, ст. 5. за: Крутікова, Н.Є., Гоголь та українська література, ст. 333.

37/ Там же, 333-334.

Коли взяти до уваги літературну діяльність Гоголя, то вона, в порівнянні з іншими письменниками, дуже коротка: всього двадцять років. Появився Гоголь на літературному полі - відмічує Д. Чижевський - "как блестящий метеор, чтобы сравнительно очень быстро погрузиться в неизвестность." 38/ Українським повістям Гоголь присвятив більшу частину своєї літературної діяльності. В 1829 році він почав працювати над Вечорами на хуторі, і перша частина їх появилася в 1831 році. У рік пізніше вийшла друга частина. В 1835 році - Миргород. В 1836 році вийшло друге видання Вечорів /перероблена/. В 1839 році Гоголь працював над переробленням Тараса Бульби і закінчив його щойно в другій половині 1842 року.

Гоголівську творчість на українські теми не можна обмежувати лише дванадцятьма творами, що ввійшли до Вечорів і Миргорода. Слід відмітити, що в 1830 році Гоголь працював над повістю Гетьман і в тому ж самому році писав оповідання Страшный Кабан, а в 1832 році оповідання Кровавый Бандурист.

Щоб дати повний образ творчості Гоголя з українською тематикою, треба згадати також зацікавлення українською народною творчістю. В 1834 році в журналі Северная Пчела Гоголь опублікував листа, в якому інформував, що підготує Историю малороссийских казаков. В тому ж самому році він пише дві статті "Взгляд на состояние Малороссии" й "О малороссийс-

38/ Чижевський Д., "Неизвестный Гоголь", Новый Журнал, ч. 27, Нью-Йорк, 1951, ст. 128.

них песнях."

Коли брати до уваги всю творчість Гоголя в хронологічному аспекті, то не можна провести лінії поділу між циклами його творчості з українського життя і т.зв. "петербурским", бо в час, коли вийшли Вечера, Миргород, коли Гоголь працював над переробленням повісти Тарас Бульба, в той сам час він також писав і Невский Проспект, Записки сумасшедшего і задумав писати Шинель. В 1836 році Гоголь плянує писати Мертвые Души. Це доказує, що Гоголя завжди інтересували українські теми. Можна сказати, що він був у той час досить обзнайомлений з українською історією, беручи до уваги факт, що українська історіографія щойно починала розвиватися. Хоча пізніше від інших українських письменників Гоголь вступив у літературу, все ж завдяки своєму великому талантові він зайняв одне з перших місць.

Після появи перших творів Гоголя сучасники його думали, що українські оповідання - це короткий епізод літературної діяльності Гоголя, перехідний етап. Думали, що він скоро позбудеться споминів молодости і перейде в інший етап творчості, однак, як виявилось, український елемент став одним з основних у творчості Гоголя.

Проф. Мандельштам, який досить пильно простудіював мову Гоголя, застосовуючи методи великих мовознавців 19-го століття, особливо О.Потебні/, у своїй праці О характере Гоголевского стиля, пише, що Гоголь думав по-українськи. Якщо навіть ми не мали б жодних біографічних даних про Гоголя, то

"по языку, по выражениям, образам, сравнениям, входящим в главные его произведения, мы должны были бы заключить, что имеем дело с малороссом..." 39/ Також коли читати його листи до земляків, можна відчутти ширій, відвертий тон. Такі вирази, як: "Ради нашей Украины", "наша единственная бедная Украина", "душа сильно тоскует за Украиной" - свідчать про душевний настрій Гоголя, коли він був далеко від рідного середовища. Навіть перед смертю, на звуки рідної пісні й музики Гоголь здригався й оживав. І ще один дуже помітний лист Гоголя до М. Максимовича, в якому він пише:

"Бросьте, в самом деле, эту кацапию, да поезжайте в гетманщину... Туда, туда, в Киев, в древний, в прекрасный Киев. Он наш, он не их, не правда ли? Там или вокруг него деялись дела старины нашей... Дурни мы, право, как разсудить хорошенько... Для кого и кому мы жертвуем всем?... 40/

Відмітивши лише частинно український елемент у Гоголя, стає ясным, чому його сучасник Куліш уважав його за українського письменника. Оцінюючи творчісти М. Вовчка, Г.Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, Т. Шевченка, Куліш присвячує багато місця Гоголеві. В журналі Основа 41/ він

39/ За: Ефименко, А., Южная Русь, Книгопечатная Шмидт, С.-Петербург, 1905, т.2, ст. 349-350.

40/ Там же, ст. 348.

41 /Журнал Основа - це перший український суспільно-літературний і політично-публіцистичний місячник, який проіснував лише два роки /1861-1862/, але зайняв поважне місце як в історії української журналістики, так і в розвитку літературної критики. Головною метою журналу було сприяти розвиткові національного самопізнання.

помістив цикл статей, присв'ячених українській словесності, в яких дав свої зауваги про ранню творчість Гоголя. З критичних міркувань Куліша видно, що Гоголя він трактував не як російського письменника, який писав на українські теми, але як свого земляка і беручи як критерій у своїй критиці етнографічну точність, досить суворо поставився до гоголівських творів на українські теми.

Коли раніше у Спробі біографії Гоголя Куліш лише загально торкнувся українських повістей Гоголя, відмітивши в них поетичну тональність, то в журналі Основа він перейшов до детальної їх аналізи під етнографічно-фольклорним оглядом.

На думку Куліша, Гоголь зобразив дійсність у видуманих барвах. У протилежність до творів М.Вовчка, де дійсність не підроблена, у Гоголя все видумане, підроблене. Куліш пише: "Гоголь считает необходимым набелить, нарумянить, нарядить по-праздничному...42/ Порівнюючи оповідання М. Вовчка з оповіданнями Гоголя, Куліш відмічує, що в творах М. Вовчка дійсність відтворена чистою і відображує реальне життя, тоді як в "украинских повестях Гоголя на каждом шагу встречается или аффектация или карикатура...43/ Так само зауважує Куліш, що у Гоголя є лише те, що впадало на перший погляд в очі і що

42/ Куліш, П., "Образ укр. словесности, Основа, 1861, кн. 9, ст. 62., за: Теліга, І., "Куліш - критик", Україна, Держ. Вид.України, Київ, 1929, липень-серпень, ст. 95.

43/ Там же, ст. 96.

він фальшиво оповідає про речі бо їх не знає, а вигадує. Як приклад, Куліш наводить оповідання "Сорочинський ярмарок" де, за словами Куліша, немає ні односо героя, який би походив на живу постать з української дійсності. Грицько, український парубок, звертається до Солопія, батька своєї нареченої, зі словами, якими може промовляти лиш дуже близька йому особа. Також і тип батька-Солопія не подібний до українця-батька. Куліш при тому подає, як взір правдивого українця-батька, Наума Дрота з Квітчиної Марусі. Також сватання в "Сорочинському ярмаркові" відбувається в піст-спасівку. Весільний обряд так само не відповідає дійсності. "Гоголь - пише Куліш - лишил народный быт лучших поэтических цветов его, оборвал эти цветы цыганскими руками, обратил отца невесты в театрального пажа..." 44/ Не подобалась Кулішеві також поведінка Грицькової нареченої в шинку. Це радше тип "испорченного лакейства", а не українка-селянка. В оповіданні "Майська ніч" тип героїні не реальний. Молода дівчина виконує роль "лукавой гризетки". Тут багато неприродних і карикатурних образів, не подібних не лише до української, але до людської дійсності взагалі.

З негативними сторонами української дійсності Куліш міг би погодитись:

"Надобно только, чтобы и самый упадок Гоголь изображал так, чтобы в нем чувствовалась поэзия действительности..., надобно чтобы поселяне были в своих пороках и

44/ Куліш, П., "Образ укр. словесности", Основа, 1861, кн. 5, ст. 23., за: Теліга, І., "Куліш-критик", ст. 96.

невежестве действительно поселянами, а не горожанами; чтобы украинец действовал хотя и безумно, хоть и скотски, но все же под влиянием местных условий и обычаев."45/

Куліш осуджував Гоголя за те, що він досить механічно схоплював образи і не описував життя таким, як воно є, що "через картину надто пробивається ескізність". За те саме Куліш засудив і М. Вовчка: "Марко Вовчок підніметься на висоту Шевченка тільки тоді, коли ескіза з натури не буде в його видно за самостійним творчеством." 46/ Закидає Куліш М.Вовчкові, що вона в своїх творах радше знімає портрети, що в "Інститутці" крізь картину пробиваються натурщики і натурщиці.47/ Тому Гоголя Куліш з тих самих мотивів критикує:

"Действующие лица написаны такою эскизною манерою, по которой знаток сейчас видит, что если бы живописец захотел посидеть над своей картиной, и что называется закончить ее, то он прибавил бы к ней только вялость рисунка и мутность колорита." 48/

Незаперечуючи того, що Гоголь знав українські пісні, він твердив, що використання народної пісенної творчості було свого роду компіляцією - Гоголь перемінив пісню в прозу, тому герої Гоголя неначе автомати, а не люди, розмовляють словами

45/ Там же, ст. 97.

46/ Куліш, П., "Передне слово до громади", альм.Хата, 1860, ст.12., за: Теліга, І., "Куліш - критик /принцип етнографічної точности/, Україна, Держ.Вид.України, Київ, 1929, липень-серпень, ст. 97.

47/ Там же, ст. 97.

48/ Куліш, П., "Обзор укр. словесности", Основа, 1861, кн. 9, ст. 66., за: Теліга, І., "Куліш - критик."

пісні. Те саме відноситься і до повісти Тарас Бульба в якій ескізність та пісенна мова привели до того, що якби "героев Гоголя перерядить в другую одежду да исключитъ из их речи та-кие слова, как "кобза", "рушник", "хата", то могли бы быть греки, испанцы, молдаване, - только не украинцы." 49/

Слова, що їх уживає Гоголь, так, як "Запорожъе", "сабля турецкая", "оселедец" - все это позолота, употребляемая малярами там, где нужно выразить красками блеск золота. Зато в "Мертвых Душах" Гоголь начал представлять народность не со стороны одежды и поговорок, он отыскал в русском человеке такое, чего никто не имеет из его соседей." 50/

Слід при тому відмітити, що Куліш не заперечував поетичного кольориту повісти Тарас Бульба. Він високо цинив Гоголя за його вмiлiсть змалювати "буино енергiйний образ Тараса Бульби", але з етнографiчної точки зору, в повiстi Тарас Бульба є багато неточностей i недостач.

Ще перед тим як появился цикл статей про українську словесність у журналі Основа, Куліш в "Епілозі" до Чорної Ради, 1857 року, дав багато критичних завваг щодо творчості Гоголя:

"...Судя строго, малороссийские повести Гоголя мало заключают в себе этнографической и исторической истины, но в них чувствуется общий поэтический тон Малороссии...Нельзя сказать, чтобы произведения Гоголя объяснили Малороссию, но они дали новое, сильное

49/ Там же, ст. 97.

50/ Там же, ст. 98.

побуждение к ея объяснению..." 51/

Найбільше уваги приділив Куліш у згаданому "Епілозі" повісті Тарас Бульба. Він відмітив, що Гоголь збудував свою повість на думках і піснях, на переказах Кониського та Бопля-новому творі про Україну. Ці джерела недостатні, як гадає Куліш, і додає, що до свого твору Чорна Рада, він використав такі твори, як: Літопис Самовидця /вид.Бодянського/, твори безсторонніх польських учених /граф Свідзінський і М. Грабовський/ і інші. При тому Куліш, немов оправдуючи Гоголя, пише:

"...В его время не было возможности знать Малороссию больше, нежели он знал. Мало того: не возникло даже и задачи изучить ее с тех сторон, с каких мы, преемники Гоголя в самопознании, стремимся уяснить себе ее прошедшую и настоящую жизнь..." 52/

Доцільним буде, методом порівняння, подати хоч загальний образ тих двох повістей і вказати на суттєві різниці й аналогії в них.

Повість Тарас Бульба Гоголь помістив у збірці Миргород 1835 року. Кулішева Чорна Рада вийшла десять років пізніше, і за цей, хоч короткий час, знайдено багато нових історичних документів. В творі Тарас Бульба, крім Остриниці і Гуні, немає жодних історичних осіб, а сам Тарас Бульба вигадана особа.

Дуже тяжко визначити хронологію повісті. Сама історія

51/ Кулиш, П.А., Черная Рада, хроника 1663 года, в Типографии Александра Семена, Москва, 1857, ст. 236-237.

Там же, ст. 237.

мала б відбуватись, як сам Гоголь каже, в 15-тому столітті, але тут же згадується про Остряницю, якого страчено в 1638 році. Гоголь описує також облогу Дубна /козаки облягали Дубно 1651 і 1660 рр./ Також згадує Гоголь про французького інженера, що жив у місті Дубні. Можливо, що Гоголь мав на думці Бопляна, який жив на Україні в 17-ому столітті.

Коли розглядати побутову сторінку повісти, то тут змальовується досить пізню добу. Описується польські впливи на шляхту. Як відмічує Куліш, вплив цей наступив пізніше, після Богдана Хмельницького, коли козацька старшина почала жити життям польських магнатів і це викликавало навіть повстання проти козацької старшини. В добу занепаду Запорозької Січі і козацтва такі особи, як Тарас Бульба, були вже останні могики. Тому Тарас Бульба - не так історична повість, як епос. Сам Пушкін назвав Тараса Бульбу епопеєю. Коли Гоголь творив Тараса Бульбу, він цікавився більше українськими думами і піснями, ніж історією. у своїй статті "О малороссийских песнях" він пише про вагу народних пісень:

"...Это народная история, живая, яркая, исполненная красок, истины, обнажающая всю жизнь народа... песни для Малороссии-все: и поэзия, и история, и отцовская могила..."

Загально можна схарактеризувати Тараса Бульбу, що це не історична повість, а епопея, яка дала привід до літературного розроблення доби козаччини.

Повість Куліша Чорна Рада, яку він називає хронікою, свідчить, що автор досить пильно простудіював українську

старовину. В ній ми знаходимо багату історичну термінологію, як напр: городові козаки, надвірний козак, посполиті, лани, займанщина, уряд; так само багата і побутова термінологія: рушник, гаман, будинок, сволок, кармазин, майдан, черес і інші.

Куліш перший звернув увагу на внутрішню історію України і приділив увагу внутрішній боротьбі в Україні. Він розгортає в повісті сторінки історії боротьби за владу в часі Руїни. У протилежність до Гоголя, який Запорозьку Січ змальовує більше в "демократичних" кольорах, як місце, де панує братерство, свобода, - у Куліша на Січі гостра дисципліна. Відношення до не-запорожців прямо вороже, як до чужинців. Вартісне в повісті також те, що Куліш поділяє українську людність на верстви, як козацька старшина, мішанство, селяни - хлібороби. Масові сцени, подібно як у Гоголя, вийшли добре /рада, яка вибирає гетьмана, сцена, де прилюдно карають Тура чи сцена, в якій Куліш змальовує бешкет старих запорожців перед тим, як вони ступають до монастиря/.

В Чорній Раді немає одного головного героя, а є радше ряд персонажів навколо яких відбувається акція. Можна було б сподіватися, що Куліш, /який, щоправда, в ранніх своїх творах прихильно ставився до козаччини, але пізніше в дуже різкий спосіб осудив її, називаючи її "колючим будяком на степах України"/ своїх героїв-козаків змальовує в поганих кольорах, однак ми бачимо у нього майже всі чесні й добрі характери:

шляхетний гетьман Сомко, патріот священник-полковник Шрам, хоч анархіст, але відважний Кирило Тур, добрячий і веселий Черевань і його жінка, принциповий дідуган Пугач.

В повісті Куліш навів деякі українські пісні: "Того на знали чури козацькі", "В світлоньку входить", Ми дачі не даєм", "Журба мене сушить", "Ой ти старий дідуга", "Коли б мені або так, або сяк", "Ой которий козаченько буде в вас у місті". Також багато пісень навів Куліш як епіграфи. Кожний розділ повісті /всіх дев'ятнадцять/ починається або думою, або піснею, або оповіданням очевидця, що нагадує Гоголеві Вечори на хуторі, де також кожний розділ починається коротенькою народною піснею чи віршем з Енеїди Котляревського тощо.

Куліш, у противагу повісті Тарас Бульба Гоголя, хотів у своїй повісті Чорна Рада дати правдивий і живий образ української дійсності. Хоча з мовного й стилістичного боку Тарас Бульба перевищує Чорну Раду, то все таки Куліш зумів використати методи основоположника історичної повісти Волтера Скотта, і змалював, як відмічує Д. Чижевський, "з окремих реплік, заміток окремих людей, суцільну картину наростання та зміни настрою натовпу. Куліш малює, а не витовмачує та освітлює - в цьому мистецька сила роману." 53/

Чорна рада, точніше "Епілог" до неї, дала привід до

53/ Чижевський, Д., Історія Української Літератури, Укр. Вільна Академія Наук, Нью Йорк, 1956, ст. 446.

досить гострої полеміки між Кулішем і М.Максимовичем. Наукова спадщина цього надзвичайно талановитого вченого нараховує коло 400 праць. Діяльність його проявилася в багатьох галузях науки: ботаніці, фізіології, фізиці, хемії, природознавстві,^{54/} а також пізніше, будучи у Києві, він приділив увагу історії, археології, етнографії, фольклористиці, літературознавству й мовознавству. Маючи 29 років, Максимович здобув у 1833-ому році вчений ступінь доктора біологічних наук, а в 1834 році переїхав з Москви до Києва та став першим ректором Київського Університету. Максимович видав три збірники українських пісень /у 1827, 1834, 1849 роках/. Написав він також фольклорно-етнографічну монографію: Дни и месяцы украинского селянина. Велике значення мав перший збірник Максимовича і для творчости Гоголя. Ще будучи в гімназії, Гоголь у своєму записному зшитку "Книга всякой всячины" /1826-1827/ записав пісні з цього збірника. Збереглася збірка, яка містить більше двох сот пісень, записаних особисто самим Гоголем.

Заслуги Максимовича були також у галузі філології, особливо мови і літератури східних слов'ян. Він обстоював літературну українську мову, незважаючи на те, що Україна була розділена політичними кордонами. Досліди Максимовича над Словом о полку Игоревім мають свою позитивну вартість, де він

^{54/} Цікаво відмітити, що в 1827 р. Максимович чудово оборонив магістерську працю О системах растительного царства. На захисті були присутні, крім учених, чільні представники громадськості, а серед них був Адам Міцкевич.

порівнює Слово з народною поезією. Він перший увів термін "дума" як специфічний жанр української народної поезії. Цікаво, що Максимович поділив пісні на дві головні групи: пісні жіночі й пісні чоловічі. Такого поділу пісень додержувався також Я. Головацький. Порівнюючи українські пісні з російськими, Максимович відмічує, що в російських піснях виражається покірність долі, глибока туга, а в українських - сила почуття, активність, драматизм форми й лаконізм мови.

Літературний "зудар" Куліша й Максимовича, хоч по своїй формі був загострий, все ж приніс надзвичайно велику користь розвитку української літературної критики. Безпосередньою причиною цього конфлікту був Гоголь, і обидві сторони в своїх критичних міркуваннях і обороні широко наświetлювали проблеми української етнографії, мови, літератури й історії.

Проти висказаних у "Пролозі" до Чорної Ради думок Куліша, Максимович виступив із статтею, поміщеною в журналі Русская Беседа, під назвою: "Об историческом романе г.Кулиша Черная Рада в 1857 р.". В ній Максимович, обороняючи повість Тарас Бульба, підкреслив, що письменник відтворив минуле України як мистець, а не як історик, хоч і знав історію України. /Про те згадував сам Гоголь, що він задумав був написати історію України/. Натомість у повісті Куліша Чорна Рада, на думку Максимовича, перекручено чимало історичних фактів так, що "его олицетворенная история нередко обращается в маска-

рад." 55/ Максимович заперечив твердження Куліша, немов би Гоголь мав слабе знання української культури. Оба вони, Гоголь і Максимович, зналися особисто, тому Максимович відмітив, що Гоголь розумів глибше життя України, її мову й пісні, ніж деякі новіші українські письменники, тільки "свойство его поэтического гения было уже таково, что действительную жизнь он своеобразно пересоздавал и преображал в новое бытие, художественно-образцовое..." 56/ Обороняючи знання української мови Гоголя, Максимович, в тій же самій статті, порівнював Гоголя з Шевченком, бо Гоголь нагадував йому Шевченка, коли в розмові представляв якінебудь оригінальні типові постаті. Максимович зробив ряд правильних спостережень в нових своїх статтях, поміщених у газеті День /1861 р. числа 3,5,7,9 і 1862 р. ч. 13/. Статті мали назву "Оборона украинских повестей Гоголя." Максимович заперечив твердження Куліша, мовляв, до 19-го століття не було української літератури. На думку Максимовича, початок української літератури сягає ще часів Київської Русі, а український нарід ще здавна "выражал на своем языке свою душу, свою домашнюю и общественную жизнь и оставил в наследие нынешнему столетию, в образец и в науку для новой

55/ Максимович, М., Собрание сочинений, т. 1, К., 1876, ст. 522, за: Волинський, П. К., Теоретична боротьба в українській літературі, Д. В. Х. Л., Київ, 1959, ст. 430.

56/ Максимович, М., "Оборона украинских повестей Гоголя", День, 1861, за: Теліга, І., "Куліш-критик", Україна, Держ. Вид. України, Київ, 1929, ст. 100.

словесности, богатый запас своих преданий, пословиц, сказок и песен". 57/

В тій же самій газеті День Куліш опублікував відповідь Максимовичеві під назвою "Несколько слов об обороне Гоголя и нападении его земляков", а відтак в Основі помістив байку під заголовком "Гоголь і Ворона", де під Вороною він розумів Максимовича, що марно обороняє Гоголя.

"Ой Вороно-жалібнице, Чого марно кричеш? Я купаюсь-очищаюсь, А ти з дуру плачеш. Нащо мені на Славугі Твоя осторога?	Сушилась би собі мовчки, Ротата небого. Нащо мені од дощику Твоя оборона? Сиділа б ти собі мовчки, Химерна Вороно..." 58/
---	--

Максимович відповів Кулішеві також віршем:

"Бречня, що Гоголя в тебе Із хмари дрібен дощик мис, На біле пір'ячко його Ти з хати ллєш тільки поміі	Оттим і треба нам його Дніпровою водою змити Год твоїх нечистих рук Його оборонити." 59/
---	---

Вірш цей був поміщений далеко пізніше в 1881 р. в газеті Киевлянин /ч. 272, ст. 2/.

Після цієї гострої полеміки колишні приятелі розійшлися назавжди. Максимович ще мав більше статей, готових до друку, але за порадою Бодянського він їх уже не поміщував ніде.

57/ Киевская старина, 1888, ч.11, ст.380, за: Волинський, П.К., Теоретична боротьба в українській літературі /перша половина 19 століття/, Д.В.Х.Л., Київ, 1959, ст. 431.

58/ Основа, 1861, ч. 10, остання сторінка. За: Бернштейн, М.Д., Журнал "Основа" і український літературний процес кінця 50-60-х років 19-го ст., Видавництво АН УРСР, Київ, 1959, ст. 130.

59/ Там же.

Хоч полеміка між Кулішем і Максимовичем припинилася, то однак ще довго після того появлялися статті по різних газетах і журналах, в яких автори давали свої оцінки й завваги відносно цієї полеміки. В журналі Время в 1862 р. поміщена була стаття "Критики-этнографы украинских повестей Гоголя - Кулиш-Максимович", в якій автор виступив проти Куліша, закидаючи йому "заднюю мысль или затаенное чувство." 60/ Також Пипін у своїй Истории русской этнографии заявився за Максимовичем.

Характеризуючи загально Куліша як критика Гоголя, треба відмітити, що хоча в його критиці завважається моменти історії і публіцистики, то однак його основний критерій завжди ясний: у нього домінує принцип етнографічної точності. Можна з Кулішем не погоджуватись, можна закинути йому, що він загостро виступив у своїх осудах проти Гоголя, все таки не можна заперечити, що він був послідовний у своїх критичних висновках.

Оцінюючи творчість Гоголя з українською тематикою, треба мати на увазі, що Гоголь, якщо не цілком то в великій мірі належить до романтичної школи, що її особливістю є ідеалізація дійсності, фантастичність, вживання таких стилістичних засобів, як метафора, гіпербола. Тому не можна оком реаліста добачати в Гоголя видумані образи дійсності.

60/ Время, 1862, кн. I, ст. 108. За: Теліга І., "Кулиш-критик", Україна, Д.В. України, Київ, 1929, ст.100.

Цікаво теж відмітити, що в творах Гоголя зазначується вплив давньої української літератури, особливо українського літературного барокко, - тема, якої ще ніхто не опрацював.

III

В. БЕЛІНСЬКИЙ ЯК КРИТИК М. ГОГОЛЯ

/Характеристика критичних праць В. Белінського
про М. Гоголя в хронологічному порядку/

Віссаріон Белінський - це один з найвизначніших російських літературних критиків 19-го століття. Немає сумніву, що він у своїй діяльності на полі літературної критики й публіцистики теоретично з'ясував важливість літератури, розвиваючи погляди на її суспільно - політичну функцію, які згодом стали панівними в російській критиці і літературознавстві.

Белінський, як і Пушкін, прожив усього 37 років. Його літературна діяльність, подібно як Пушкіна й Гоголя, коротка - тринадцять років. За той час, почавши від його першої критичної статті "Литературные мечтания" /1834 р./ аж до "Письмо к Гоголю" /1847 р./, Белінський пильно слідував за всіма проявами літератури, і своїми критичними працями, подібно як Куліш в українській літературі, поклав основи російської літературної критики.

Він був речником нових ідей і мав великий вплив на своїх сучасників. Один з визначних біографів Белінського, А.Н. Пипін, у своїй праці Белинский, его время и переписка, 1876 р. писав, що секрет впливу Белінського на сучасників був у тому, "что великий критик обладал особой нравственной энергией и что он на самом себе выстрадал все

идеи своей эпохи." 1/

У вересні 1834 р. Белінський виступив з однією з більших і серйозних своїх статей під назвою "Литературные мечтания" яка започаткувала його літературну діяльність. Стаття була поміщена в кількох числах Молвы - тижневого додатку до журналу Н. Наєждіна Телескоп. 2/ У ній критик дав короткий нарис історичного розвитку російської літератури, почавши від Карамзіна аж до своєї доби. Він прийшов до висновків, що в Росії немає літератури в такому широкому розумінні, як він його мав; бо коли література - це збір усіх писаних творів, то в Росії вона є. Якщо навіть під літературою розуміти шедеври визначних літературних одиниць - Росія в цьому теж не відстає від інших народів. Але література - це збір писаних творів, у яких повинен бути вияв душі народу, де було б відображене внутрішнє життя народу. Белінський ставить "народність" як основний елемент у літературі. Кожний народ виявляє в літературі частину життя людства, але кожний має свій власний, притаманний йому характер.

Белінський відмітив у згаданій статті чужі, шкідливі впливи на життя російського народу. Ці впливи були

1/ За:Александрова, В., "Белинский и наша современность", Новый Журнал, Нью-Йорк, 1948, ч.19, ст. 182.

2/ Белінський ще раніше виступив на літературному полі. Будучи студентом Московського університету, він написав драму Димитрій Калинин, яку цензори відкинули.

причиною розбиття національного характеру в літературі, хоч такі великі індивідуальності, як Г. Державін і Д. Фонвізін, що пішли слідами Ломоносова, могли втримати російську літературу на належному рівні.

Щоб зрозуміти роль літератури в поодиноких народів Європи, Белінський дав приклад, що являє собою французька література, а що німецька. Тоді як французька література зображує "салонне життя", німецька виявляє народність, національність. Тому Белінський ставить, як приклад до наслідування, літературу німецьку.

"Литературные мечтания" - це перша історично-літературна праця Белінського. В ній він дійсно висунув своєчасні питання. Це були думки про майбутність російської літератури, обґрунтовані аналізом її історії.

В останньому розділі "Литературных мечтаний" Белінський, розглядаючи період російської літератури після смерті Пушкіна, бачить у ньому початок народности, - те, що дало велич таким літературним індивідуальностям минулого, як Державін, Крилов, Пушкін, Грібоєдов. Свої надії Белінський поклав на нові таланти в літературі. Одним із них був Гоголь.

Хоча в пізніших критичних статтях Белінський приділив велику увагу творчості Гоголя, проте вже в "Литературных мечтаниях" він відмічує талановитість письменника:

"Гоголь, так мило прикинувшись Пасичником, принадлежит к числу необыкновенных талантов. Кому неизвестны его "Вечера на хуторе близ

Диканьки"? Сколько в них остроумия, веселости, поэзии и народности. Дай Бог, чтобы он вполне оправдал поданные им о себе надежды..." 3/

Ці перші відмічення Белінського, хоч були й прихильні, все ж дуже обережні. Навіть короткі рецензії на Арабески й Миргород /квітень 1835 р./ жодних конкретних питань не порушували.

Гідна уваги з того часу стаття Белінського "И мое мнение об игре Каратыгиных", в якій то статті критик лише мимохідь зупиняється на творчості Гоголя. В ній Белінський не тільки не бачить ще в Гоголі генія, але й гостро відмічує:

"...талант самобытный всегда успеваает, не выходит из своей сферы, когда остается верен своему направлению, и всегда падает, когда хватается не за свое дело, вследствие расчета или системы; талант случайный берется за все и нигде не падает совершенно; г. Марлинский в своих повестях, как ни разнообразны они, одинаков и ровен - т.е. вполнину хорош, вполнину дурен; г. Гоголь вздумал написать фантастическую повесть а ля Гофман /"Портрет"/, и эта повесть решительно никуда не годится". 4/

Ці критичні завваги нічим не відрізнялися від критики С.П. Шевирьова в журналі Московский Наблюдатель, у якого творчість Гоголя не знайшла прихильної оцінки, за винятком Тараса Бульби. Щойно півроку пізніше, після того,

3/ Белинский, В.Г., Полн.собр.соч., изд. АН СССР, т.1, ст. 97., за: Пехтелев, І.Г., Белинский - историк русской литературы, Государственное учебно-педагогическое издательство, Москва, 1961, ст. 6.

4/ Молва, 1835, ч. 18, пар.Соч.Белинского, т. 2, ст. 100-101, за: Мордовченко, Н.И., "Гоголь и журналистика", Гоголь, Н.В. Материалы и исследования, АН СССР, Москва-Ленинград, 1936, ст. 123.

як Белінський точно ознайомвся з критикою творчості Гоголя, він написав одну з найбільш знаменних своїх статей під назвою "О русской повести и повестях Гоголя". Це була свого роду антитеза статті Шевирьова в журналі Московский Наблюдатель.

Підкресливши непересічний, високий і сильний талант Гоголя, Белінський пише: "... По крайней мере, в настоящее время он является главою литературы, главою поэтов. Он становится на место, оставленное Пушкиным..." 5/

В творах Гоголя Белінський знайшов поезію життя, народність, дійсність. В Гоголі він знайшов письменника, що змалював "картины жизни пустой, ничтожной, во всей ее наготе, во всем ее чудовищном безобразии". 6/ Белінський побачив оригінальність письменника в тому, що він описав людей, слабих характером, підлих і обмежених:

"...Иван Иванович и Иван Никифорович - существа совершенно пустые, ничтожные и притом нравственно гадкие и отвратительные, ибо в них нет ничего человеческого..." 7/

У згаданій статті Белінський дещо легше осудив Портрет, як раніш, але далі обстоював свою думку, що твір цей невдалий.

5/ Белинский, В.Г., "О русской повести и повести Гоголя", Телескоп, 1835, сентябрь, за: Мордовченко, Н.И., "Гоголь и журналистика", ст. 142.

6/ Там же, ст. 143.

7/ Там же.

Белінський відмітив також оригінальність жанру в творчості Гоголя. На думку критика, повість та оповідання були найкращими формами нової літератури, тому що в них можна було глибоко й всесторонньо змалювати різноманітність людського життя.

Стаття "О русской повести и повестях Гоголя" є помітна тим, що в ній Белінський заторкнув всі головні проблеми в російській літературі. Він подав короткий нарис історії російської літератури, відмітив завдання й особливості російської літературної критики, а що найважливіше, критик подав коротку аналізу творів Гоголя.

При аналізі Белінський підкреслив основні моменти, що характеризують творчість Гоголя та звернув увагу на специфічність гоголівського гумору, який, на думку Белінського, має свій особливий характер. Це гумор спокійний, простодушний і, якщо навіть Гоголь навмисно сміявся зі своїх героїв, то однак без злоби й ненависти.

Цікаво відмітити, що хоч при аналізі творів Гоголя Белінський правильно відмічував своєрідність гумору, сатиру на тодішнє життя, то все таки не зміг правильно оцінити оповідання " Старосветские помещики", поміщене в Арабесках. Критик потрактував цей твір як сатиру на відстале, завмираюче життя. Він пише:

"... Возьмите его "Старосветских помещиков": что в них? Две пародии на человечество: в продолжение нескольких десятков лет пьют и едят и пьют,

а потом, как водится исстари, умирают. Но отчего же это очарование? Вы видите всю пошлость, всю гадость этой жизни, животной, уродливой, карикатурной..." 8/

Цілком інакше про "Старосветских помещиков" висловився П. Куліш. Він розглянув оповідання з релігійної точки зору й відмітив важливість середовища українських старосвітських поміщиків, що мало вплив на характер творчості Гоголя з української тематики: "... старечо розсудлива мова прототипів Афанасія Івановича і Пульхерії Іванівни заронили в його душу насіння серйозних переконань і добродійності..." 9/

В "Старосветских помещиках" ми знаходимо елемент дидактичний. Це не є сатира, яка висміювала б головних героїв, але "ідеологічна ідилія", як правильно відмічує професор Д. Чижевський. 10/ В цьому оповіданні Гоголь підкреслює такі якості, як гостинність, дружність, любов, вірна аж до смерті. 11/

Джерелом гумору в творчості Гоголя Белінський уважав саме життя, тому перша особливість гоголівського гумору

8/ Белинский, В. "О русской повести и повестях Гоголя", Телескоп, 1835, ч.25. за: Гоголь в русской критике и воспоминаниях современников, Министерство Просвещения РСФСР, Москва, 1959, ст. 56.

9/ Куліш, П., Опыт биографии Н.В.Гоголя, СПб, 1854, ст.6., за: Крутікова, Н.С., Гоголь та українська література, Держ.Видав. Художньої літератури, Київ, 1957, ст. 311.

10/ Чижевский, Д., "Неизвестный Гоголь", Новый Журнал, ч. 27, Нью-Йорк, 1951, ст. 134.

11/ Там же.

- це правдива життєва дійсність, у якій повно дивних і комічних сцен. Друга особливість - це вишукування злих сторін у людському житті і збуджування огиди до них.

Про гумор у творчості Гоголя Белінський писав багато в своїх пізніших статтях /рецензії на Ревизора, Мертвые Души, Женитьбу/, в яких критик далі розвивав свої міркування про своєрідність гоголівського гумору. Він гостро заперечував всякі спроби представити Гоголя як коміка. В листі до К.Д. Каваліна з грудня 1847 року Белінський пише: "Комизм - слово узкое для выражения гоголевского таланта. У него и комизм-то выше того, что мы привыкли называть комизмом..." 12/

Арабески не знайшли в критиці Белінського прихильної оцінки, особливо, якщо йдеться про наукові статті в них. Критик висловив навіть здивування, як міг Гоголь так необдуманно "компрометировать свое литературное имя". Пізніше, в 1842 р., Белінський зревідував своє становище, оправдуючи себе тим, що він не розумів як слід тих статей.

Статтю "О русской повести и повестях Гоголя" Белінський закінчив короткою реплікою в бік Шевирйова з Московского Наблюдателя, який вимагав, щоб Гоголь попрабував своїх сил у зображенні вищих верств російського суспільства.

12/ Лист Белінського до К.Д. Кавеліна з 7 грудня 1847 року, за: В.Г. Белинский о Гоголе, Государственное издательство художественной литературы, Москва, 1949, ст. 445.

Белінський, обороняючи свободу письменника, пише:

"...Свобода художника состоит в гармонии его собственной воли с какою-то внешнею, не зависящею от него волею, или лучше сказать, его воля есть вдохновение". 13/

При тому слід відмітити, що дванадцять років пізніше, коли появилася останній твір Гоголя - Выбранныя места из переписки с друзьями, Белінський у своїх осядах не взяв до уваги "свободи художника", а подібно, як раніше Шевирйов диктував Гоголеві, щ о і я к він має писати.

Коли в 1836 р. появилася комедія Ревизор, реакція російської критики була різна. Найшлись рецензенти, які прийняли новий твір Гоголя вороже, називаючи його "глупою фарсою", "грязным творением", але найповажніші журнали, як Молва та Московский Наблюдатель, позитивно оцінили Ревизора.

В роках 1836 - 1837 Белінський написав декілька коротких рецензій і заміток на комедію Ревизор, які були радше вступом до його більшої статті під назвою "Горе от ума", надрукованої перший раз у журналі Отечественные Записки, 1840 р. В ній Белінський довше зупинився на видах драматичної поезії, при чому особливу увагу приділив комедії, яка повинна мати "единство действия, выходящее не из внешней формы, но из идеи, лежащей в ее основании..." 14/

13/ Белинский, В., "Горе от ума", Отечественные Записки, 1840, т. 8, ч. 1., за: В. Г. Белинский о Гоголе, Гос. Издат. Худ. Лит. Москва, 1949, ст. 89.

14/ Там же, ст. 140.

В Ревізорі Белінський знайшов цю ознаку комедії. Він пише:

"В Ревизоре нет сцен лучших, потому что нет худших, но все превосходны как необходимые части, художественно образующие собою единое целое, округленное внутренним содержанием, а не внешнею формою... Все в этой комедии продиктовано разумной необходимостью, как в истинно-художественной комедии, которая есть выражение случайностей - в ней все выходит из идеи случайностей и призраков, и только чрез это получает свою необходимость..." 15/

Коли в статті "О русской повести и повестях Гоголя" Белінський дав лише загальну аналізу творів Гоголя, що появились були до того часу, то в статті "Горе от ума" критик особливу увагу приділив цьому питанню й глибоко проаналізував комедію Ревизор, при чому детальніше зупинився над поодинокими сценами комедії. На основі аналізу головних характерів, головню Хлестакова й городничого, Белінський відмітив те, що Гоголь сказав у своїй Авторской исповеди:

"В Ревизоре я решился собрать в одну кучу все дурное в России, какое я тогда знал, все несправедливосси, какие делаются в тех местах и в тех случаях, где больше всего требуется от человека справедливости и за одним разом посмеяться над всем..." 16/

Ревизор Гоголя спонукав Белінського ширше розглянути значення драматургії в російській літературі. Він бачив, що в комедії Гоголя російський театр знайшов своє національне обличчя, а не, як перед тим, був калькою чужих манер

15/ Там же, ст. 140.

16/ Гоголь, М., "Авторская Исповедь", Полное собрание сочинений Н.В. Гоголя, Типография Т.И. Гаген, Москва, 1884, ст. 796-797.

і лише частинно зображав російську дійсність.

Вищезгадану статтю Белінського Гоголь прийняв прихильно, про що згадує сам критик у листі до Боткіна: "Гоголь доволен моею статтею о Ревизоре - говорит, многое подмечено верно. Это меня обрадовало." 17/ Так само, як відмітив П.В.Анненков, Гоголь узяв до уваги деякі думки Белінського з його інтерпретації Ревизора, особливо його думку про те, що груба помилка городничого, який прийняв Хлестакова за ревізора, - "действие встревоженной совести". 18/

Коли появилася стаття Белінського "Горе от ума", Гоголь був уже за границею, куди він виїхав зараз після того, як Русская старина, Северная пчела, Библиотека для чтения, негативно оцінили комедію Ревизор. За границю поїхав майже назавжди, бо опісля лише два рази приїжджав до Росії, і то в зв'язку з виданням своїх творів. Щойно в 1848 році Гоголь, відвідавши Святу Землю, вернувся на батьківщину, де останніх чотири роки життя перебував в Одесі, а відтак переїхав до Москви де жив дуже самотно.

Цей період життя Гоголя помітний тим, що письменник щойно в 1842 році видав свій новий твір - Мертвые Души. /До цього часу він працював над переробленням своїх ранніх творів, як Портрет, Тарас Бульба/.

17/ Машинский, С.И., Н.В. Гоголь и В.Г.Белинский, Издательство "Знание", Москва, 1952, ст, ст. 15.

18/ Там же, ст. 15.

Хоча критичні праці Белінського про Гоголя до 1842 року були великим вкладом у розвиток не лише гоголіяни, але й російської літературної критики, проте не були повними. Коли взяти до уваги ще той факт, що від 1836 аж до 1842 року не появився жодний новий твір Гоголя, передове місце його в літературі, так сильно й певно визначене Белінським, втрачало своє значення. Та все таки критик відмітив, що хоч Гоголь ще не завершив своєї літературної діяльності, то все ж те, що він уже написав, дало йому належне місце в російській літературі. У статті "Русская литература в 1841 году" Белінський, характеризуючи нову російську літературу, писав:

"... С Гоголя начался русский роман и русская повесть, как с Пушкина началась истинно русская поэзия... Гоголь внес в нашу литературу новые элементы, множество подражателей, навел общество на истинное созерцание романа, каким он должен быть; с Гоголя начинается новый период русской литературы, русской поэзии". 19/

Після появи Мертвых Душ Белінський опублікував свою статтю, що була радше, як сам критик сказав, вступом до його точніших і глибших міркувань про цей новий твір Гоголя. Стаття була поміщена в Отечественных записках за 1842 рік ч.7., під назвою "Похождения Чичикова или Мертвые Души". Вже в тій першій статті Белінський писав:

19/ Белинский, В., "Русская литература в 1841 году", Отечественные записки, 1842, т. 22, ч. 1. за: В.Г. Белинский о Гоголе, Гос. Издат. Худ. Лит., Москва, 1849, ст. 147.

"... Гоголь первый взглянул смело и прямо на русскую действительность, и если к этому присовокупить его глубокий юмор, его бесконечную иронию, то ясно будет, почему ему еще долго не быть понятным и что обществу легче полюбить его, чем понять... Впрочем, мы коснулись такого предмета, которого нельзя объяснить в рецензии. Скоро будем мы иметь случай поговорить подробно о всей поэтической деятельности Гоголя, как об одном целом, и обозреть все его творения в их постепенном развитии..." 20/

В усіх пізніших статтях про творчість Гоголя Белінський приділив особливу увагу Мертвым Душам, однак свого наміру - дати детальну аналізу цьому творові - Белінський не здійснив.

Статті, написані в 1842 році 21/, були поміщені в журналі Отечественные записки, при якому Белінський працював сім років і займав відділ критики. На цьому посту він, як критик-публіцист, зайнятий не лише всіма питаннями літератури, але й іншими ділянками культури, не мав змоги написати основнішу статтю про Мертвые Души, хоч мав таке бажання і навіть накреслив план статті.

Та все таки, коли порівняти статті Белінського про Мертвые Души з працями інших критиків цього часу, то треба

20/ Белинский, В., "Похождения Чичикова или Мертвые Души"; там же, ст. 162.

21/ Усіх статей було одинадцять: "Библиографические и журнальные известия", "Похождения Чичикова или Мертвые Души", "Журнальные и литературные заметки", "Несколько слов о поэме Гоголя", "Похождение Чичикова или Мертвые Души", "Библиографическое известие", "Литературный разговор, послышанный в книжной лавке", "Литературные и журнальные заметки", "Русской театр в Петербурге", "Литературные и журнальные заметки", "Объяснение на объяснение по поводу поэмы Гоголя "Мертвые Души" и "Литературные и журнальные заметки".

признати, що Белінський залишив основніший і сильніший матеріал для студій гоголіяни.

Даючи загальну характеристику статей Белінського про Мертвые Души за 1842 рік, можна сказати, що це був дальший розвиток тих думок критика, які він висловив був раніше, про місце Гоголя в історії російської літератури. На основі Мертвых Душ Белінський висловив яскравіше й основніше свій погляд на своєрідність творчости Гоголя.

Вже в першій статті про Мертвые Души Белінський відмітив, що твір Гоголя появився своєчасно, саме тоді, коли потрібно було відсвіжити літературу новим видатним твором.

Критик пише:

И вдруг среди этого торжества мелочности, посредственности, ничтожества, безрадности, среди этих ребяческих затей, детских мыслей, ложных чувств, фарицейского патриотизма, приторной народности - вдруг, словно освежительный блеск молнии среди томительной и тлетворной духоты и засухи, является творение чисто русское, национальное, выхваченное из тайника народной жизни... творение необъятно художественное по концепции и выполнению, по характерам действующих лиц и подробностям русского быта, - и в то же время глубокое по мысли, социальное, общественное и историческое...22/

На думку Белінського, Гоголь Мертвыми Душами ще більше зблизив літературу до потреб життя і з цього погляду критик ставить Гоголя вище Пушкіна. Він пише:

Мы в Гоголе видим более важное значение для русского общества, чем в Пушкине: ибо Гоголь более поэт

22/ Белинский, в., "Похождения Чичикова или Мертвые Души", Отечественные записки, 1842, ч.7., за: Белинский о Гоголе, ст. 164.

соціальний, следовательно, более поэт в духе времени; 23/

Гідна уваги в тому часі є полеміка Белінського з С. Шевиршовим і з К. Аксаковим з приводу Мертвых Душ. Головні пункти розходжень між ними були щодо питання національної оригінальності твору. К. Аксаков старався доказати, що Гомерова Іліяда мала вплив на Гоголя, коли він писав Мертвые Души. Аксаков зв'язував новий твір Гоголя з традиціями італійської літератури і бачив у Гоголі не тільки учня Гомера, Данте, але й Шекспіра та Волтера Скотта. Белінський natomiast, указав на те, що Мертвые Души, як поема, є "дійсною протиположною Іліаде" 24/ бо коли в Гомера життя є прославлене, в Гоголя воно розкладається. Белінський пише:

Пафос Илиады есть блаженное упоение, проистекающее от созерцания дивно божественного зрелища; пафос Мертвых Душ есть юмор, созерцающий жизнь сквозь видный миру смех и незримые неведомые ему слезы..." 25/

Полемізуючи з К. Аксаковим, Белінський порушив ряд цікавих думок в одній з більших своїх статей "Объяснение на объяснение по поводу поэмы Гоголя Мертвые Души". В ній критик зупинився над значенням Мертвых Душ і звернув увагу на те, що правдива критика повинна "раскрыть пафос поэмы, который

23/ Белинский, В., "Несколько слов о поэме Гоголя "Похождение Чичикова или Мертвые Души", там же, ст. 183.

24/ Там же, ст. 179.

25/ Белінський, В., "Объяснение на объяснение по поводу поэмы Гоголя Мертвые Души", Отечественные записки, 1842, т. 25, ч. 11. Там же, ст. 217.

состоит в противоречии общественных форм русской жизни с ее глубоким субстанциальным началом." 26/ Це "субстанциальное начало" - за словами Белінського-ще не відкрите.

У вищезгаданій статті зазначується, що Белінський в полеміці з К. Аксаковим головну увагу звернув на важливість національного елемента в Мертвых Душах. Геніяльність твору полягає в тому, що Гоголь будував свою поему-повість не на чужих зразках, але джерелом її була сумна російська дійсність.

В 1843 році, після того як М. Прокопович видав перший раз твори Гоголя, Белінський написав з цього приводу рецензію, в якій дав коротку характеристику еволюції творчості Гоголя. Це аналіза поодиноких творів письменника, про потребу якої він часто згадував, якої однак йому не довелося виконати повністю. Рецензія помітна також тим, що Белінський схарактеризував Гоголя не тільки як великого письменника, але також як мислителя-естета, що глибоко збагнув закони мистецтва.

Думки про еволюцію і значення творчості Гоголя Белінський розвинув для доповнення своїх міркувань, які він висказав ще в 1835 році у статті "О русской повести и повестях Гоголя". Критик, тоді, на питання, яке він сам поставив: "хто такий Гоголь в російській літературі?" - відповів корот-

26/ Там же, ст. 242.

но, але сильно, що Гоголь зайняв місце, яке залишив Пушкін; що він є корифеєм літератури.

Поява Мертвых Душ заставила Белінського точніше з'ясувати значення Гоголя. Тому він оформив свою попередню думку в статті "Русская литература в 1843 году" і висловив твердження, що творчість Гоголя дала російській літературі новий напрямок. До цього твердження Белінський дійшов шляхом аналізу російської літератури двадцятих і тридцятих років 19-го століття.

Новий напрямок у літературі Белінський бачив у тому, що Гоголь дав оригінальні мистецькі образи. Критик звернув увагу на те, що оригінальність образів проявилася саме в формі їх малюнку, в стилі Гоголя. Про значення стилю Белінський пише:

Слог - это сам талант, сама мысль. Слог - это рельефность, осязаемость мысли; в слогe весь человек; слог всегда оригинален как личность, как характер. Поэтому у всякого великого писателя свой слог... Тайна слога заключается в умении до того ярко и выпукло изливать мысли, что они кажутся как будто нарисованными, изваянными из мрамора... 27/

Стиль Гоголя Белінський оцінює вище, як стиль Пушкіна, тому що в Пушкіна немає по-мистецьки накреслених характерів, як це є в Гоголя. "Он не пишет - згадує Белінський, - а рисует. Его фраза как живая картина...поражая своею яркою верностию природе и действительности..." 28/

27/ Белинский, В., "Русская литература в 1843 году" Отечественные записки, 1844, т. 32, ч. 1. В. Г. Белинский о Гоголе, Москва, Гос. Издат. Худ. Лит., 1949, ст. 281.

28/ Там же, ст. 282.

Щодо впливу Пушкіна на Гоголя, Белінський відмітив, що Пушкін не був взірцем наслідування, але, як мистець показав йому нові шляхи в сфері мистецтва.

Ще перед виходом останнього твору Гоголя - Выбранных мест из переписки с друзьями Белінський написав був ряд статей про Гоголя, в яких завжди ставив письменника на чолі місце в російській літературі. Коли в 1845 році в Парижі появились твори Гоголя в перекладі на французьку мову ²⁹ критик прихильно відмітив це в своїй рецензії, як також згадав про те в огляді російської літератури за 1846 рік, в якому висловив задоволення, що переклад творів Гоголя звернув увагу цілої Європи на російську літературу. В 1847 році вийшло друге видання Мертвых Душ і в зв'язку з тим Белінський написав невелику рецензію, в якій підкреслив конечність більшої праці про Гоголя. Критик ще й далі мав у плані дати вичерпну аналізу творчості Гоголя, тим часом зайшли дві перешкоди: а/ поява в 1847 році Выбранных мест из переписки с друзьями, б/ його передчасна смерть в 1848 році.

Переглянувши коротко критичні праці Белінського за час від 1835 року до появи Выбранных мест из переписки с друзьями, зазначується те, що критик у своїй оцінці ступеню висував Гоголя на передове місце в російській літературі. Починаючи від звичайних, загальних зауважень, що Гоголь

^{29/} До перекладу ввійшли: Тарас Бульба, Записки сумасшедшего, Старосветские помещики, Коляска і Вий. Переклад зробив Л. Віардо за допомогою І. Тургенева.

- це непересічний талант, Белінський розвинув свою думку, бачачи в ньому генія і корифея російської літератури, перемника Пушкіна, і врешті - основоположника нового напрямку в російській літературі, представника "натуральної школи". Основніше про Гоголя як представника "натуральної школи" Белінський написав уже після своїх гострих статей про Выбранные места из переписки с друзьями, коли розвинулась була полеміка між Белінським, з одного боку і Ю.Самарінім з журналу Москвитянин, з другого. Самарін старався доказати помилковість думки Белінського, що натуральна школа глибоко й органічно зв'язана з попереднім розвитком російської літератури. Подібної думки був Булгарін /журнал "Северная пчела"/, який уважав, що Гоголь нічого спільного не має з натуральною школою.

У своїй статті "Ответ Москвитянину" Белінський звернув увагу на те, що хоч "натуральна школа" почалась від Гоголя, то це не означає, що вона є результатом розвитку цілої російської літератури, тому що сам Гоголь, її основник, є плодом минулого.

Шлях літературного розвитку в Росії Белінський розглядав як прямування до зображення дійсності в найправдивіших барвах. Почавши від Кантаміра, в російській літературі були спроби відобразити дійсність такою, якою вона є, відмічючи при тому злі сторони, "пошлость" у суспільстві. У згаданій статті Белінський пише:

Литература наша почалась не с Гоголя, а между тем именно началась попыткой ввести изображение пошлого в область художества. Вспомните Кантемира. С тех пор... литература наша не оставляла вовсе этого направления. В нем блистательно отличился Фонвизин; оно отразилось во многих лучших созданиях Державина. Пушкин начал писать своего /неоконченного, впрочем/ "Арапа Петра Великого", когда еще имени Гоголя не появлялось в печати... Гоголь только пошел далее всех в том, что критик Москвитянина понимает под выражением: изображение пошлости, и что, по нашему мнению, справедливее называть изображением действительности, как она есть, во всей ее полноте и истине. В этом отношении Гоголь действительно стал выше всех других писателей русских 30/

Як видно з вищезгаданих думок, Белінський підкреслив оригінальність і самобутність Гоголя і вказав на те, що процес підготовки творчості Гоголя формувався в ряді визначних письменників і поетів російської літератури. Белінський не бачив, а може не хотів бачити, що хоч російська література мала вплив на Гоголя, однак не можна забувати, що Гоголь виростав в середовищі традицій української культури й українського народного побуту; що народна творчість, українське літературне барокко, як і нова українська література, - мали вплив на оригінальність і самобутність творчості письменника.

В останній своїй статті про Гоголя "Взгляд на русскую литературу 1847 года" Белінський далі розвивав свої міркування про "натуральну школу" в російській літературі і про значення в ній Гоголя. Подібно як в попередній статті, критик дав основнішу аналізу розвитку російської літератури.

30/ Белинский, В., "Ответ Москвитянину", Современник, 1847, т. 6, ч. 11., за: В. Г. Белинский о Гоголе, Москва, Гос. Издат. Худ. Лит., 1949, ст. 383.

Стаття помітна також і тим, що Белінський зупинився на деяких питаннях теорії літератури. Він звернув увагу на те, що не можна порушувати закони мистецтва:

Чтобы списывать верно с природы, мало уметь писать, то есть владеть искусством писца или писаря; надобно уметь явления действительности провести через свою фантазию, дать им новую жизнь... искусство прежде всего должно быть искусством, а потом уже оно может быть выражением духа и направления общества в известную эпоху. Какими бы прекрасными мыслями ни было наполнено стихотворение, как бы ни сильно отзывалось оно современными вопросами, но если в нем нет поэзии, - в нем не может быть ни прекрасных мыслей и никаких вопросов... 31

Але хоча мистецтво в першу чергу повинно бути мистецтвом, проте Белінський у дальших своїх міркуваннях відмітив, що думка про так зване чисте мистецтво, яке не має нічого спільного з життям, "єсть мысль отвлеченная, мечтательная. Такого искусства никогда и нигде не было". 32/

Всі ті вищезгадані роздумування Белінського про мистецтво цікаві та складні і вимагають точнішої аналізи, щоб об'єктивно їх оцінити, але це вже інша тема, яка безпосередньо не заторкує нашої праці.

На основі критичних праць Белінського про Гоголя можна зробити позитивний висновок, що критик щільно підійшов до творчості письменника і показав шлях розвитку Гоголя як

31/ Белинский, В., "Взгляд на русскую литературу 1847 года", Современник, 1848, т.7, ч.1. В.Г.Белинский о Гоголе, Москва, Гос. Издат., Худ., Лит., 1949, ст. 415.

32/ Там же, ст. 417.

письменника. Одначе він не збагнув іншої сфери заінтересувань Гоголя. Не збагнув його як християнина-мислителя. Тоді як Белінський у характеристиці творчості Гоголя час від часу вказував письменникові на нові шляхи в літературі, на що письменник повинен звернути увагу /згідно з його, Белінським, суб'єктивним переконанням/, Гоголь вибрав шлях давній, як само життя, - шлях релігійної обнови.

В той час, коли Гоголь працював над другою частиною Мертвих Душ, у нього зродилась думка дати людям твір, який, як він думав, мав принести ідею морального відродження. Тому він зібрав деякі листи, які він писав до приятелів, доповнив декількома статтями і видав їх під назвою - Выбранные места из переписки с друзьями.

В своїй книзі Гоголь хотів дати свого роду програму життя, що випливала з його релігійного світогляду, і порушив ряд основних питань духового життя. Одначе ці теми для сучасників Гоголя були нові й чужі. Не сам тільки Белінський, але й такі близькі приятелі, як С.Т.Аксаков і інші, виступили проти нього. Це дуже пригнобило Гоголя, бо він не сподівався такого гострого осуду від тих, яких він уважав за своїх однодумців та прихильників.

В. Зеньковський у своїй праці про Гоголя відмітив, що "вина" письменника була в тому, що він свою програму побудовану на релігійних підставах, не зумів розгорнути так, як

це зробив пізніше В. Соловйов. 33/ Гоголь думав, що йому хоч частинно вдасться розкрити легкодумність тогочасних людей і що він pomoже їм "услышать хоть отчасти строгую тайну жизни и сокровеннейшую небесную музыку этой тайны". 34/ Однак книга ця не найшла належного зрозуміння.

Щоб зрозуміти теми, які порушив Гоголь у Выбранных местах из переписки с друзьями, необхідно, хоч коротко, подати основні ідеї письменника в його книзі: Гоголь уважав, що всі проблеми треба передумати згідно з Божою наукою, будувати нове життя, але в старих формах; вірив, що через поворот до Христа людство зможе відновити свої творчі сили; що Церква Христова одна лише може розв'язати життєві питання. Гоголь особливу увагу приділив значенню Православної Церкви, й поставив її в центрі обнови життя. Щоб її захистити, треба насамперед її пізнати: "Мы шли все время мимо нашей Церкви и едва ли знаем ее и теперь - владаем сокровищем, которому и цены нет..." 35/ Людей треба бачити, як бачить їх Христос; кожна людина - це святиня; бачити людей у Христі - вінець християнського погляду, на людину; кожна людина повинна старатися зробити добро іншій людині.

33/ Зеньковський, В., Н.В.Гоголь, Париж, УМСА-Пресс, ст.29.

34/ Гоголь, М., "Завещание", Выбранные места из переписки с друзьями, в Полное собрание сочинений Н.В.Гоголя, т.4, Москва, Типография Т.И.Гаген, 1884, ст. 565.

35/ Гоголь, Н., "Несколько слов о нашей церкви и духовенстве", Выбранные места из переписки с друзьями, ст.592.

Гоголь не згадував у своїй програмі про жодні політичні чи соціальні реформи. Одне, що потрібне - це обнова життя в душі християнської любові.

Подібно як Паскаль у Франції, Гоголь бачив у християнстві життєдайну силу і шляхом глибоких роздумів дійшов до повного навернення. Але коли в 17-му столітті французьке суспільство було здатне повністю оцінити героїство свого геніяльного мислителя, то інакше було в Росії 1850 року. За дуже малими винятками, російська інтелігенція прийняла програму Гоголя негативно. Одним із перших, хто виступив проти неї, був Белінський, колишній великий оборонець Гоголя.

Реакція Белінського на появу Выбранных мест була надзвичайно ворожа. В статті, поміщеній у журналі Современник, він гостро заатакував усі головні ідеї твору, при чому висловив здивування, як могла людина з таким великим талантом так низько впасти. Белінський іронічно дав цьому творові епіграму "суета сует и всяческая суета" і висміяв його проповідницький тон. Не подобався критикові, що колишній "обличитель пошлости" став "смиренномудрым" учителем. Белінський ще не висловив ясно своїх поглядів на порушені Гоголем теми, але закінчив свою статтю з обуренням:

Что касается до нас, мы вывели из этой книги такое следствие, что горе челрвеку, которого сама природа создала художником, горе ему, если недовольный своею дорогою, он ринется в чуждый ему путь. На этом новом пути ожидает его неминуемое падание, после которого не всегда бывает возможно возвращение на прежнюю

дорогу. 36/

Стаття Белінського дуже вразила Гоголя і він написав до нього листа 37/, в якому висловив своє невдоволення, що Белінський розглянув Выбранные места очима сердитої людини. Критик, в свою чергу, написав до Гоголя листа. Це була свого роду антитеза тим думкам, які Гоголь висунув у своїх Выбранных местах.

Белінський закинув Гоголеві, що він не знає Росії, тому що вже від довшого часу звик бачити її лише з "прекрасного далека". Відкидаючи Гоголеву програму релігійної обнови, Белінський пише:

Россия видит свое спасение не в мистицизме, не в аскетизме, не в пиэтизме, а в успехах цивилизации, просвещения, гуманности. Ей нужны не проповеди /довольно она слышала их/, не молитвы /довольно она твердила их/, а пробуждение в народе чувства человеческого достоинства, столько веков потерянного в грязи и соре, - права и законы, сообразные не с учением церкви, а с здравым смыслом и справедливостью, и строгое по возможности их исполнение. 38/

Вищевисказані думки Белінського вражають тим, що він в християнській обнові життя не міг бачити гуманности, оборони людської гідности, що в науці церкви він не бачив справедливости. Розчарований тим, що церква не виправдала себе в

36/ Белинский, В., "Выбранные места из переписки с друзьями Николаи Гоголя", Современник, 1847, т. 1, ч.2.

37/ Белінський перебував тоді уже на лікуванні за границею, тому Гоголь передав свого листа до нього через М. Прокоповича.

38/ Белинский, В. Письмо к Гоголю, написане у Зальцбрунні, 1847. Перший раз поміщене Герценом в Полярной звезде, 1855, кн. 1, ст. 65-75.

розв'язанні найважливіших питаннях того часу, Белінський не взяв до уваги, що справа не в людях, які очолюють церкви, а в її науці, за допомогою якої можна відновити мирне, справедливе життя. Обнова кожної людини індивідуально в христовій науці зможе відродити любов ближнього, що в свою чергу спричиниться до позитивного вирішення всіх національних і соціальних проблем.

Щоб зрозуміти релігійну програму Гоголя і критику Белінського, треба знати, що для Гоголя, як християнина-мислителя, розв'язання всіх тих проблем способом революційним було чимось чужим. На думку Гоголя, треба лише християнського духа до старого ладу.

Не розуміючи Гоголя, Белінський в образливий спосіб називає його молодцю не психічно хворим, "проповідником кнута, апостолом невежества, поборником обскурантизма и мракобесия, панегиристом татарских нравов". 39/

Белінський ще готов пристати на Христову науку, але гадає, що вона була так довго спасенням, поки не зорганізувалась церква, яка не виконала свого властивого завдання, а була "врагом и гонительницею". 40/ Можна погодитися з деякими твердженнями Белінського щодо правослвної церкви, яка на

39/ Там же.

40/ Там же.

протязі років була "льстецом власти", одначе не треба забувати, що Гоголь, коли писав про завдання і значення церкви, мав на думці церкву, яка виконує свої завдання згідно з христовою наукою.

В протилежність до Гоголя, який уважав російський нарід за найбільш релігійний на світі, Белінський висловив погляд, що російський нарід глибоко атеїстичний і що в ньому немає сліду релігійности. Очевидно, це два суперечні погляди. Гоголь хотів бути апостолом релігійно-моральної обнови, а Белінський стояв на становищі матеріялістичної філософії та був ворогом релігії.

Белінський закинув Гоголеві, що він не зрозумів ні духа ні форми християнства того часу. Критик теж і в тому не збагнув Гоголя. Як релігійна людина, Гоголь краще як хто інший, зрозумів духа християнства.

Як сильно боліли Гоголя всі ті напади на нього з приводу його Выбранных мест, можна відчути з його слів в Авторской Исповеди: "Над живим телом еще живущего человека производилась та страшная анатомия, от которой бросает в холодный пот даже и того, кто одарен крепким сложением". 41/

Розглянувши оцінки Выбранных мест, що їх дали поодинокі критики, Гоголь відмітив, що в тих оцінках відбилась

41/ Гоголь, Н. Авторская Исповедь, Полное собрание сочинений Н.В.Гоголя, - Типография Т.Н.Гаген, Москва, 1884, ст. 788.

радше обличчя критиків, а не його власне. Так само в листі Белінського відбилися суб'єктивні погляди на важливі проблеми духового життя.

Спочатку Гоголь старався відповідати на всі пороблені йому закиди. Але пізніше він вибився із сил. 10 серпня 1847 року він написав другого листа до Белінського, в якому згадує, що "душа его изнемогла, все в нем потрясено". 42/ Сильний моральний натиск був і причиною його скорої смерті.

Закінчуючи цей короткий перегляд критичних праць Белінського про Гоголя, хочемо висловити здогад, що гостру атаку критика на Выбранные места можна пояснити тим, що протягом цілого творчого шляху Гоголя Белінський ставив його, як взір, на перше місце в російській літературі, а тим часом згаданий твір на його думку, принижував велич письменника. Однак Белінський не відцурався своїх попередніх статей про Гоголя і далі відмічував його оригінальність та його вклад у скарбницю російської літератури.

42/ Белинский о Гоголе, Москва, Гос. Издат. Худ. Лит., 1949, ст. 487.

IV

КУЛІША І БЕЛІНСЬКИЙ - КРИТИКИ М. ГОГОЛЯ

/ спроба порівняння /

На основі аналізу критичних праць П. Куліша і В. Бєлінського про Гоголя треба ствердити, що їхні погляди скерували критичну думку саме в ті сфери творчості Гоголя і його життя, якими до сьогодні цікавляться дослідники літератури та гоголезнавці. Однак, тоді, коли про Бєлінського існує багата література /особливо совітська/, в якій майже в кожній новій публікації про Гоголя є згадки та відклики на критичні праці Бєлінського про творчість письменника, то про Куліша немає майже жодної згадки.

Чи була яканебудь спроба порівняння цих двох критиків, сучасників Гоголя, - авторові цієї праці не відомо. Однак порівняльний аспект критики Бєлінського й Куліша дуже важкий. При порівнянні праць цих двох критиків, ми знайомимося з першими основними джерелами про Гоголя, з яких у різних напрямках, розвинулись окремі галузі гоголіяни. Перші біографічні дослідження Куліша започаткували детальне розпрацювання біографії письменника, в наслідок чого появились біографічні праці й публікації В. Шенрока, В. Гіппіуса та інших. Критичні статті Бєлінського про творчість Гоголя дали стимул до опрацювання таких питань як: в чому лежить важливість творчості Гоголя?; чи був якийнебудь вплив чужої літератури на цю творчість?; народність у творчості Гоголя; стиль Гоголя; в чо-

му важливість сатири Гоголя?; Гоголь як основоположник т.зв. "натуральної школи" і багато інших. Останні статті Белінського, особливо його Письмо к Гоголю, як реакція на Выбранные места из переписки с друзьями дали стимул до розроблення таких питань як: психічний стан Гоголя; трагічний кінець письменника; ідейне його падіння; відхід Гоголя від прогресивних ідей і т.п. Знову ж, Кулішеві коментарі в його біографічних працях розвинули питання релігійного світогляду Гоголя, його аскетизм, перемоги в Гоголі християнина над художником тощо. Критичні статті Куліша в журналі Основа започаткували основні дослідження над творчістю Гоголя з українською тематикою, як напр., питання про етнографічну й історичну точність, про український елемент у Гоголя, Гоголь та українська література і т. п.

З порівняння цих двох критиків випливають ще інші, похідні важливі питання. Коли взяти до уваги головні питання творчості і життя Гоголя, як вони відбилися у працях Белінського і Куліша, тоді бачимо, що їхні погляди й висновки дуже різняться. Ця різниця має свої глибші причини, обосновані в першу чергу такими моментами, як національність критиків, їхній світогляд та їхнє знання предмету.

Як відомо, і Белінський і Куліш живо цікавилися творчістю Гоголя, однак їхні критичні оцінки й погляди ніколи не зустрічалися, як це було напр. між Белінським та Шевиришовим і Булгаріним чи між Кулішем і Максимовичем. Критичні

статті Белінського про Гоголя часово збігалися з появою кожного нового твору письменника. Це була безпосередня реакція критика на нові твори Гоголя. Тоді, як літературно-критична діяльність Белінського припадає на той сам час коли творив Гоголь, то Куліш натомість, виступив із своїми критичними статтями значно пізніше.

Характер критичних статей як одного так і другого критика був в основному полемічний. Аналізуючи творчість Гоголя, Белінський вдавався у полеміку з такими журналами як Библиотека для чтения, Московский наблюдатель /особливо проти поглядів Шевирьова/ та з газетою Северная пчела. Знов же, Кулішеві погляди на ранню творчість Гоголя зустріли гострий спротив Максимовича і, як відомо, викликали живу дискусію.

Коли взяти до уваги час, в якому приходилось розвиватися новій українській літературі, то діяльність Куліша на полі української літературної критики була значно важчою, більш відповідальною, ніж це було у випадку Белінського. Бо, коли Белінський у своїх літературно-критичних виступах боровся за народність в російській літературі, за правдиве зображення тогочасного російського суспільства, то Куліш мусів не тільки спрямовувати українську літературу на відповідний шлях національної самобутності, торкаючись при тому теоретично-літературних питань, але мусів теж вести боротьбу з шовіністичними колами польських та російських видань, які твердили, що не існує окремої української мови, а тому теж немає окремої

української літератури. Так напр. журнал Библиотека для чтения помістила статтю під назвою "По поводу Черной рады", в якій автор писав, що українська література як окрема і своєрідна не може існувати в силу "бедности самой малороссийской жизни, которая ничего, кроме сюжета для небольшой, яркой и живописной картинки, более дать не может." 1/ Одинокі лише творчість Шевченка, на думку автора згаданої статті, можна брати до уваги, але це становить виняток і ця творчість найближче підходить "к языку великорусскому". 2/ Тому то писати "по-малороссийски в настоящее время и еще художественною прозою - чистейший анахронизм". 3/

Тоді, коли Белінський, виходячи з точки зору історичного процесу розвитку російської літератури та, порівнюючи її з літературами інших європейських народів, працював над її поліпшенням, тоді Кулішеві приходилось в першу чергу боротися за місце української літератури та обстоювати її самобутність. До появи журналу Основа, Куліш був майже одинокий, що працював на відтинку української літературної критики.

Ця безнастанна оборона прав горожанства української мови й літератури, доказування, що українська література може

1/ Бернштейн, М., Українська літературна критика 50-70-их років 19-го ст., Київ, АН УРСР, 1959, ст. 74.

2/ Там же, ст. 75.

3/ Там же, ст. 75.

рівнятися з літературами інших народів, було, можливо, причиною того, чому Куліш дуже вразливо реагував на гротесково-сатиричне зображення української дійсності, звичаїв і побуту українського села. Він гостро виступав проти повернення української літератури на шляхи віджилого бурлеску й травестії.

Цікаво при тому відмітити, що в літературній творчості Куліша гумор майже не існує. В ній всеціло панує тон поваги і достоїнності. Тут закріплюємо домінуючий національний моменту яким керувався Куліш у своїх оцінках і осудах.

Майчи все це на увазі, ми краще зрозуміємо, чому Куліш критично віднісся до Енеїди Котляревського. Куліш писав, що "уже самая мысль написать пародию на языке своего народа, показывает отсутствие уважения к этому языку". 4/ З цієї самої позиції Куліш критикував і твори Гоголя з українською тематикою закидаючи йому незнання українського народного життя і критикуючи його за те, що він "живописал... нравы и обычаи по образцам антинародным, которые составляют предмет насмешек в простонародных беседах". 5/

Натомість високо цинив Куліш творчість Квітки-Основ'яненка. Можна сказати, що з усіх тодішніх українських авторів, Куліш найвище ставить Квітку, особливо його повість Маруся де не тільки є багато етнографічного матеріялу але де

4/ Основа, 1861, ч. 1, ст. 245., за: Бернштейн, М.Д., Українська літературна критика, 50-70-их років 19-го ст., Київ, АН УРСР, 1959, ст. 108.

5/ Там же, ст. 115.

змальований є також "величавий образ малоросийского просто-людина". 6/ Саме в цій повісті Квітка змалював ідеальний тип українського селанина в особі Наума Дрота, якого Куліш ставив як взір до наслідування в українській літературі.

В противенстві до т.зв. "насмішок" які мали місце в Енеїді Котляревського та в оповіданнях Гоголя, Куліш бачив у Квітчиних образах глибокий релігійно-моральний настрій. Він звернув увагу на психологічно-ідеальний момент у творах Квітки. Все те доказує, що Куліш у своїх критичних міркуваннях про українську літературу, хотів підкреслити основні риси українського національного характеру, які, на його думку, криються в глибокій релігійності, смиренності та богобоязливості.

Белінський теж присвячував дещо уваги деяким тогочасним українським письменникам. Поминувши його гострий критицизм і шовіністичне наставлення до національних проявів української літератури, він все ж таки дав ряд критичних оцінок чисто літературного характеру. Напр. у відношенні до повісті Маруся Квітки-Основ'яненка, критик відмітив, що героям її бракує чітких рис індивідуальності. Це, на думку критика, "силуети а не портрети; бюсти а не живі особи." 7/ Натомість у творчості Гоголя, в його художніх образах, Белінський бачив

6/ Там же, ст. 101.

7/ Басс, П., В.Г.Белінський і українська література 30-40-х років 19-го ст., Київ, Держ.Вид.Худ.Літ., 1963, ст. 84.

зразки правдивих типів. Напр., герой твору Нос, майор Ковальов, - це збірний образ, що містить у собі риси багатьох подібних майорів. "Типізм - писав Белінський - є одним з основних законів творчості" 8/, але важне є також і те, щоб "особа, будучи відображенням цілого окремого світу осіб, була водночас і однією особою, цілою, індивідуальною." 9/ Закінчуючи критичні міркування про Квітчину Марусю Белінський відмітив, що герої повісті "не відтворюють об'єктивної дійсності з сценами громадського життя а радше представляють вузький особистий світ". 10/

Як Куліш так і Белінський у своїх критичних оцінках повісті Маруся, хоч в основному підчеркували важливість зображення в літературі правдивої дійсності, то однак, обидва вони звернули увагу на два окремі моменти. Тоді коли Куліш цікавив більше внутрішній зміст твору, його релігійно-моральна сторінка, то Белінського цікавили питання художньої вартості творів. Белінський, більше, ніж Куліш звертав увагу на формальну сторінку літературних творів.

Отже, щоб краще зрозуміти різницю в поглядах Куліша й Белінського на ранню творчість Гоголя, треба мати на увазі два різні критерії їхньої оцінки. Белінський, як відомо, г

8/ Там же.

9/ Там же.

10/ Там же, ст. 85.

одній із перших своїх літературно-критичних статей - "Литературные мечтания" - відмітив, що в Росії немає літератури бо немає в ній, /літературі/, елементу "народності". Подібно писав і Куліш. Порівнюючи українську літературу з російською він помітив, що російська література є літературою аристократичної класи, тоді, як українська є народною. Тому й не дивниця, що появу творів Гоголя Белінський зустрів так тепло, бо бачив у них початок народності російської літератури. Саме Гоголь вніс у російську літературу мотиви народності, притаманні українській літературі.

Але розуміння цієї "народності" в літературі було в деяких основних точках відмінне в Куліша і в Белінського. Виходячи із фактичного стану російського простолюддя, Белінський під народністю літератури розумів точне відтворення дійсності російського життя з усіма його негативами, з усією "пошлюстю" і натуралізмом, - тоді як Куліш шукав у літературі того ідеалізованого, морально піднесеного й духового вивіщеного образу того ж, народного життя. Тому Белінському були чужі, противні й незрозумілі такі риси характеру героїв, які вказували б на їх релігійність, на їх християнські засади, моральну поведінку тощо. Саме всі ці моменти Куліш вбачав у т.зв. народності і це сильно підчеркував. Очевидно, ця різниця в поглядах обидвох критиків впливала з їхнього світогляду. Куліш, будучи глибоко релігійною людиною, ідеалізував прикмети християнського світогляду, натомість Белінський, виходячи з

точки зору матеріялістичної доктрини, не присв'ячував їм належної уваги, вважаючи їх застарілими формами поведінки, і гальмуючими перепонами до поступу.

Куліш, що дуже багато часу присвятив глибоким етнографічним дослідям України, зумів спостерегти, пізнати і зглибити важливіші прикмети національного характеру українця. Тому й не дивно, що у своїй критичній оцінці Гоголівських оповідань, Куліш відмітив таку аномалію: в Сорочинському Ярмаркові сватання, що відбулося в піст-спасівку, не могло відбутися, бо це противилося релігійному світоглядові українського селянина. Маючи на увазі релігійні чесноти українського селянина, Куліш спостеріг, що в українських оповіданнях Гоголя є багато видуманого, а з точки зору етнографічної вірності - багато неточностей. І тут ми зустрічаємося з аспектом етнографічної точності, виходячи з якої Куліш-критик оцінив гоголівські твори на українські теми.

Куліш уважав, що там, де в образах немає етнографічної точності, там не може бути правдивого зображення дійсності селянського побуту. Критикуючи ранню творчість Гоголя, Куліш робив це не тому, щоб принизити великий літературний талант письменника, але щоб вказати на неточності в етнографії, яких допустився Гоголь.

Белінський, як відомо, звертав увагу на зображення в літературному творі правдивої дійсності, однак етнографічній точності не приділяв уваги, бо, як можна догадуватись, сам не

посідав того багатого знання про етнографію, що його мав Куліш. Тому оцінка ранньої творчості Гоголя у Белінського має радше загальний характер. Іншими словами, критик не входить глибше в ті питання, які він сам висував як головні ознаки народності і правильного зображення дійсності. Приступаючи до обговорення творів Гоголя, критик у своїй статті "О русской повести и повестях Гоголя", писав:

...Отличительные черты характера произведений г. Гоголя суть простота вымысла, совершенная истина жизни, народность, оригинальность - все это черты общие; потом комическое одушевление, всегда побеждаемое глубоким чувством грусти и уныния, - черта индивидуальная. 11/

У згаданій статті Белінський присвятив дуже багато уваги історичному розвитку російської літератури та деяким теоретичним питанням. Він широко розвинув свої міркування про значіння поезії, про трагедію, драму та про важливість повісти, як нового жанру. Одначе, він детальніше не зупинився над питанням, наскільки зображення дійсності у Гоголя є правдиве.

Куліш натомість у своїй оцінці українських оповідань Гоголя є більш послідовний. Його критика, що стосується історичних моментів, є більш стисла, детальніша. Тут треба відмітити, що, хоч Куліш виходячи з етнографічної точки зору, глибоко підійшов до творів Гоголя, і, без найменшого сумніву мав в багатьох випадках рацію, то все таки він не взяв до

11/ Белинский, В., "О русской повести и повестях Гоголя", Телескоп, 1835, ч. 25. За: Машинский, С., В.Г.Белинский о Гоголе, Москва, Гос.изд.худ.лит., 1949, ст. 69.

уваги того важливого моменту на який повинен звернути увагу кожний літературний критик. А саме, що мистецький твір не є фотографічною відбиткою дійсності; що письменник має свободу поетичного вислову, і право на творчу інвенцію; що мистецький твір має свої композиційно-стильові норми, яким не можна ігнорувати чи перекреслювати їх тощо. Тому, при оцінці літературного твору всі ці компоненти критик мусить взяти до уваги і, виходячи із заłoженів літературного напрямку та ідейного спрямування твору, повинен дати об'єктивну оцінку літературного явища. Розуміння внутрішньо-духового світу письменника та його творчих інтенцій, зглиблює думки й висновки критика щодо дотичного твору. Взавши все це до уваги, ми далекі від того, щоб дорікати Кулішеві за його недомагання у критичних оцінках, але, щоб радше підтвердити думку про високу мистецьку вартість українських оповідань Гоголя.

При оцінці творів Гоголя на українські теми Куліш руководився національними мотивами і це дуже сильно заважило на його евалюації творчого дорібку Гоголя. Як українець, Куліш вимагав від Гоголя точних деталей дійсності українського життя і побуту. Цій темі він присвятив окрему увагу в журналі Основа, поміщуючи цикл статей під назвою: "Гоголь как автор повестей из украинской жизни и истории". 12/

Як було уже згадано, критичні праці Белінського про ранню творчість Гоголя мали радше загальний характер і були

12/ Цикль тих статей Куліш помістив в журналі Основа в числах 8,9,11,12, за рік 1861.

наскрізь позитивні. Коментуючи деякі частини творів Гоголя, Белінський не мав для них слів похвали. Слід відмітити, що при оцінці Вечорів на хуторі критик сам підпав від емотивний вплив твору. Про мистецьке зображення української природи у Гоголя, Белінський писав:

Описывает ли он красоту своей родной, своей возлюбленной Малороссии - это сын, ласкающийся к обожаемой матери. Помните ли вы его описание безбрежных степей днепровских? Какая широкая размашистая кисть. Какой разгул чувства. Какая роскошь и простота в этом описании. Чорт вас возьми, степи, как вы хороши у госп. Гоголя... 13/

Також при оцінці повісті Тарас Бульба, Белінський емоційно, але при тому й слушно відмітив мистецький талант Гоголя, коли писав:

...И какая поэзия, энергическая, могучая, как эта Запорожская Сечь, это гнездо, откуда вылетают все те гордые и крепкие, как львы, откуда разливается воля и козачество на всю Украину... 14/

Натомість у Кулішевій критиці тих самих Вечорів на хуторі можна знайти й прихильну оцінку і гострі осуди, з чого повстає враження немов би противорічності. У зв'язку з цим, ми повинні зробити певне розрізнення поміж критичними прецедентами Куліша "доосновянського" періоду і цими, що появлялися пізніше в журналі Основа. Тоді коли "доосновянська" критика була радше прихильною до Гоголя то в "Основі" є гострі нотки критичного

13/ Белинский, В., "О русской повести и повестях Гоголя", Телескоп, 1835, ч. 25. За: Машинский, С., В.Г.Белинский о Гоголе, Москва, Гос.изд.худ.лит., 1949, ст. 89.

14/ Там же, ст. 87.

осуду Гоголя. Пояснити це можна тим, що "доосновянська" критика Куліша мала характер радше загальної оцінки творчості Гоголя і в ній були відмічені лише головні стилістичні прикмети гоголівських оповідань - їхній поетичний тон, привабливість українська романтика тощо. В Основі, натомість, Куліш виступив, як знавець фолкльору й етнографії та детальніше зупинився над гоголівськими образами українського побуту і знайшов там багато неточностей і помилок. Це відноситься особливо до таких оповідань, як Майская ночь, і Ночь накануне Ивана Купала, які Куліш основно проаналізував під оглядом етнографічним.

Кулішева критика гоголівських творів не знайшла прихильного визнання. Навіть в тій же Основі появились були статті в яких автори не погоджувалися з думками Куліша. Згадати б тут хоча Л. Жемчужнікова, одного із співробітників журналу. Він не поділяв Кулішевої думки в тому, що Гоголь, мовляв не знав українського фолкльору, як також незгідний був з Кулішем щодо його концепції т.зв. етнографічної точності в літературі. В одній із своїх статей Жемчужніков писав:

Мы слишком сильно ощущаем на себе давление современного требования этнографической...верности в передаче всего народного. Все требуют изображения народа, как в камеробскуре... 15/

Рівнож, як було вже відмічено, М. Максимович, вчений і знавець українського фолкльору, виступив в обороні Гого-

15/ Жемчужніков, Л., Замітка про Маркевича, Основа, 1861, ч.2, ст. 185. За: Бернштейн, М.Д., Українська літературна критика 50-70-х років 19 ст., Вид. АН УРСР, Київ, 1959, ст. 116.

лівських оповідань. Він звернув увагу на те, що Куліш у своїй оцінці оповідань Гоголя підійшов до них антиісторично, бо не взяв до уваги часу їх написання. Також, щодо знання історії України, Максимович відмітив, що Гоголь знав її добре як теж знав мову й пісні українського народу. В статті "Оборона українських повестей Гоголя", Максимович писав:

Несмотря на своевольное обхождение с действительностью в украинских повестях Гоголя, везде в них является живое и полное разумение украинского человека с его нравами и обычаями, с его чувствами и фантазиями. Как великий поэт, Гоголь является глубоким душеведцем.^{16/}

В загальному можна ствердити, що Куліш критикуючи гоголівські повісті на українські теми, підходив до них під кутом лише двох моментів: перший - це достовірність етнографії, фолкльору й побуту, які він сильно підчеркував, і другий момент - це ідеалізація народного життя. Куліш шукав за ідеальним типом українського селянина, подібного до того, як його представив Квітка-Основ'яненко у своїй повісті Маруся. В оповіданнях Гоголя Куліш цього ідеального типа не найшов, що й було причиною його гострої критики тих же оповідань.

Тоді коли рання творчість Гоголя розглядалася в обидвох критиків під літературним аспектом /по часті також історичним/, то критика останнього твору Гоголя - Выбранные места из переписки с друзьями, мала характер світоглядно-оціночний, при чому, як Куліш так і Белінський у своїх критичних міркуваннях підійшли до згаданого твору з двох протилежних позицій.

16/ Там же.

Куліш, будучи глибоко релігійною людиною звернув увагу на те, що Выбранные места Гоголя містить у собі моральні поучення згідні з Христовою наукою, що ті поучення відзеркаляють душу письменника, яка безнастанно горіла бажанням морального самовдосконалення.

Цікаво при тому відмітити, що Куліш, коментуючи в Записках о жизни Гоголя деякі місця твору Выбранные места, зробив це не в тому широкому змислі, як це зробив Белінський, який розгорнув свої гострі осуди до широких суспільно-політичних узагальнень. Куліш тут обмежився радше до аналізу й характеристики душевного настрою Гоголя, не звязуючи Выбранных мест з тогочасними ідейно-світоглядovими питаннями. Хоч Куліш цей твір уважав корисним для людей, але заглиблюючися в тайники душі письменника як психолог, він старався зрозуміти й пояснити внутрішньо-душевні зміни письменника, без роблення жодних узагальнень.

Це одначе не означає, що Куліша не цікавили важливі тогочасні ідеологічні питання і суспільно-політичні проблеми, як скасування кріпаччини, піднесення рівня освіти в народі і т.п. Відомо, що він був одним із організаторів таємного "Кирило-Методіївського Братства", яке, як одну з перших точок видвигнуло питання соціальної рівності всіх громадян, усунення станових привілеїв, знесення кріпацтва, та видвигнуло питання національно-політичної рівності всіх слов'янських народів.

Подібно, як Гоголь у Вибраних местах бачив у християнській релігії моральне відродження людства, так само й кирило-методіївські братчики звернули увагу на важливість релігійно-моральної обнови, виходячи в тому з Христової науки. Тому то Куліш у Записках о жизни Гоголя часто віднотував релігійні моменти з життя Гоголя. Він розумів і цинив письменника саме за те, що цей з любови до ближнього, бажав спричинитися до поліпшення суспільного життя базованого на християнських засадах.

Слід теж відмітити, що Куліш в тих же Записках виступив проти гострої критики Белінського на Выбранные места. Йшлося тут про відомий лист Белінського до Гоголя написаний у Зальцбруні. З цього приводу Куліш писав:

Одна журнальная рецензия на Переписку с Друзьями заняла его ум больше других. Он, кажется, был знаком с критиком лично, был даже с ним некоторое время в переписке; ему стало жаль, что человек, который мог бы приносить пользу, занявшись своим прямым делом, - сбивается с дороги от излишнего увлечения идеями, не входящими в область изящного, - и он написал к нему следующее письмо... Но критик, видно, далек был от "кроткой мудрости", которая, по Апостолу, доказывается "на самом деле, добрым поведением". Он отвечал Гоголю в выражениях, на которые ничто не давало ему права. 17/

Взявши до уваги той факт, що лист Белінського до Гоголя вперше був надрукований Герценом щойно в 1855 році в Поллярной звезде, можна припускати, що Куліш ледве чи був обзнайомлений з його змістом у часі, коли працював над біографією

17/ Куліш, П., Записки о жизни Гоголя, т.2, СПб, 1856, ст. 105-107.

Гоголя, /хоч, не виключена й така можливість, що лист цей був відомий Кулішеві з рукописного відпису /. Куліш знав теж що зальцбрунський лист Белінського до Гоголя дуже негативно по-ділав на письменника. Про це він довідався з листа-відповіді Гоголя Белінському. Уривки цього листа передали Кулішеві сестри Гоголя. 18/ В листі до О. Бодянського Куліш писав:

Я з'єдную шматки, і що ж виявляється? Це відповідь Белінському на його зухвалий лист. Цілі фрази цієї відповіді увійшли в авторську сповідь, але багато в ньому є такого, що не увійшли туди, а воно - чудесне. 19/

Щоб унаглядити різницю поглядів Куліша і Белінського на Выбранные места, вистачить сконфронтувати хоча б кілька їхніх міркувань на цю тему. Напр., тоді, як Куліш розумів Гоголя, як письменника-християнина, хвалив його релігійно-моральні роздумування, то Белінському були чужі релігійні поучення Гоголя, він гостро виступив проти молитви і проти вчення церкви. Тоді як Белінський негативно поставився до християнських чеснот покори і любови та вважав їх за шкідливі для людського поступу, то Куліш навпаки, прихильно висловлювався про Гоголя, як про "покірного сина Православної церкви". 20/ Він відмітив між іншим, що Гоголь від молодих літ до кінця

18/ Працюючи над біографією Гоголя, Куліш дістав від його сестер шматки порваного рукопису що, як пізніше виявилось, були частинами листа Гоголя до Белінського.

19/ Крутікова, Н.С., Гоголь та українська література, Київ, Держ.вид.худ.літ., 1957, ст. 312.

20/ Там же.

свого життя прагнув удосконалювати себе в релігійно-моральному дусі.

Маючи все це на увазі, ми краще зрозуміємо, чому стаття Белінського, поміщена в журналі Современник з приводу появи Вибраних мест, чи відтак лист його до Гоголя, - були такою обурливою реакцією критика на порушені Гоголем думки, і зарівно, були обвинуваченням письменника чуть не в зраді деяких заłoженнь, - тоді, як Кулішеві коментарі до згаданих творів мали за завдання об'єктивно відмітити істотні примети характеру й світогляду Гоголя та його релігійно-моральну настанову до життя.

Тут саме зіштовпалися не тільки два критики із цілком протилежними світоглядовими заłoженнями /Куліш-християнин, традиціоналіст і Белінський - матеріаліст/, але й дві протилежні ментальності, дві різні науково-дослідні методи: Белінський - трибун, пропагандист і блискучий діалектик-мислитель, і Куліш - з тяжінням до шукання і констатації наукової правди, основаної на вивченні дійсності і на фундаментально провірених фактах.

Закінчуючи цю коротку спробу порівняння Куліша й Белінського на основі їхніх праць про Гоголя, можна ствердити, що хоч оба вони діаметрально різнилися в поглядах на ранню творчість Гоголя і на твір Вибранные места из переписки с друзьями, то все таки їхні погляди були обосновані певними логічними аргументами, які не втратили своєї актуальності по сьогодні. Можна непогоджуватися з деякими гострими осудами

як одного так і другого критика відносно творчості Гоголя чи його життєвих коливань і змін, однак не можна заперечити того, що, як Куліш так і Белінський були непересічні таланти. Оба вони, як видно з їхніх критичних статей, були "гарячої натури" і їхні критичні оцінки були часто причиною палких дискусій.

Коли взяти до уваги критику Белінського, то вона була в деяких випадках нищівною. Як відмітив Ю. Шерех, Белінський "зацькував прекрасний талант Марлінського, почасти В. Одоєвського та інших романтиків. Він - один з винуватців передчасної смерті Гоголя". 21/ Подібно висловився Георгій Сидимон, який в своєму короткому есеї Осмеянный пророк писав, що лист Белінського до Гоголя був "жестокое преступление" бо рукою визначного критика "был произведен смертельный выстрел, направленный в упор, в чистое и детски-доверчивое сердце... Гоголя". 22/

Можна лише висловити здогад, як сильно боляче поділяли на Гоголя ті місця згаданого листа Белінського, в яких він заатакував і висміяв релігійні почування письменника. Сьогодні, совітська критика на всі лади вихвалює згаданий зальцбрунський лист Белінського, як своєрідний перший

21/ Шерех, Ю., "Два стилі літературної критики", Київ, Філадельфія, ч. 3, 1950, ст. 158.

22/ Сидимон, Г., Осмеянный пророк, Мюнхен, Русская Идея, 1952, ст. 9.

"комуністичний маніфест". Особливо з великим признанням відмічує вона "революційно-демократичний" його зміст, та при тому, як можна сподіватися, підчеркує ідейне ніби падіння Гоголя-письменника, спричинене його релігійно-моральними роздумуваннями.

В чому властиво лежить постійна важливість Куліша й Белінського як критиків Гоголя? В першу чергу, слід ще раз відмітити, що вони займають передове місце в розвитку літературної критики /Куліш-української, Белінський - російської/, і як такі виходячи із різних залогень, спрецизували її основні завдання.

В загальному треба ствердити, що Куліш і Белінський, як критики Гоголя, перші заложили основи науково-критичного вивчення творчості письменника, самі започатковуючи в досить широкому аспекті ці дослідження та спричинились до оживлення багатьох ділянок гоголіани, яка набула великої ваги і яка до сьогодні не стратила своєї актуальності і наукової вартості.

ЗАКІНЧЕННЯ

Літературна спадщина М. Гоголя є великим і важливим вкладом у світову скарбницю літератури. Немає сумніву, що не лише літературні твори Гоголя але теж його повчально-філософські концепції були причиною різних, а навіть і неправильних оцінок у його сучасників і пізніших дослідників літератури. Є загально відоме явище, що про великих письменників існують звичайно різнорідні і дуже часто суперечливі оцінки.

Коли розглянути літературну спадщину Гоголя то за-примічується, що хоч основна її тематика взята з життя українського та російського народів, то все ж, творчість Гоголя криє в собі багатоглибші вселюдські ідеї. І саме в тому її постійна, непроминальна вартість.

Аналіз і порівняльний вгляд автора цієї тези в критичні праці П. Куліша й В. Бєлінського про Гоголя допомогло кинути ясніше світло не лише на основні проблеми творчості Гоголя але теж і на тогочасний розвиток літературної критики взагалі. Бо саме в полемічних і літературознавчих статтях, як одного так і другого критиків запримічується, що творчість Гоголя заторкнула пайбільш суттєві і вітальні питання літератури того часу. Поява повістей Гоголя як нового, окремого літературного жанру в російській літературі дала підставу Бєлінському основно сформулювати її важливість, присвячуючи при тому особливу увагу питанням народності та правдивого зображення життєвої дійсности. Знову ж Куліш як критик, не тільки

ЗАКІНЧЕННЯ

звернув увагу на етнографічну точність, що властиво й було його мірилом вартости кожного літературного твору, але й уважав, що літературний твір повинен відтворювати ідеальні та при тому правдиві прикмети духовости українського селянина. В критичних працях Куліша про Гоголя зазначується його невпинне підчеркування самотності української літератури і свідомість того що вона може рівнятися з літературами інших західноєвропейських народів.

Крім повищих питань, - на творчості Гоголя, на питаннях його мистецьких і світоглядних заходжень сконфронтували свої погляди два антиподи - два найбільші критики 19-го століття. Все це стало основою досліду й було висвітлене на сторінках цієї праці.

BIBLIOGRAPHY

Primary sources

Aleksandrova, V., "Belinskiĭ i nasha sovremennost'", in Novyĭ Zhurnal, Vol. 19, 1948, p. 180-190.

This article contains useful information about Belinsky's personality.

Bass, I.I., V.G. Belinskyĭ i Ukraĭns'ka Literatura 30-40-kh Rokiv 19 st., Kyiv, Derzh. Vyd. Khud. Literaturny, 1963, 174 p.

This is a short outline of Belinsky's views on Ukrainian literature of the first half of the 19th century. It gives useful information for the comparative study of Kulish's and Belinsky's literary criticism.

Bernshtein, M.D., Ukraĭns'ka Literaturna Krytyka 50-70-kh Rokiv 19 st., Kyiv, Akad. Nauk URSR, 1959, 492 p.

The author gives a large amount of information about the development of Ukrainian literary criticism. One special part of this book deals with Kulish's participation in the literary magazine Osnova (1860-1861).

-----, Zhurnal "Osnova" i Ukraĭns'kyĭ Literaturnyĭ Protseſ Kintsia 50-60-kh Rokiv 19 st., Kyiv, Vydavnytstvo Akademiĭ Nauk URSR, 1959, 216 p.

This study contains worthwhile information about Osnova's role in the development of Ukrainian literary criticism.

Bowman, H.E., Vissarion Belinski 1811-1848. A Study of the Origins of Social Criticism, in Russia. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1954, 220 p.

The author of this work gives a critical analysis of Belinski's intellectual career.

Chyzhevskii, D., "Neizvestnyĭ Gogol'" in Novyĭ Zhurnal, Vol. 22, 1951, p. 126-158.

This is a very useful article. The author has chosen a most interesting subject to deal with: the ideology and the style of Gogol.

Danylov, V., "Druhyĭ zbirnyk ukrains'kykh pisen' M.O. Maksymovycha z 1834 roku", in Ukraĭna, Kyiv, Derzh. Vydav. Ukrainy, N. 37 issue of October-November, 1929, p. 14-30.

The article deals with the second collection of Ukrainian songs made by M. Maksymovych in 1834. The author

BIBLIOGRAPHY

mentions Gogol's participation in helping Maksymovych with material from his own collection.

Doroshenko, D., Panteleimon Kulish. Kyiv-Leipzig, Ukrain'ka Nakladnia, (no date), 104 p.

This is a short summary of Kulish's work. One special part deals with Kulish's literary criticism and particularly with his criticism on Gogol.

Doroshenko, V., "Hohol' i Ukraïna" in M.Hohol' Tvory New York, Knyhospilka, 1955, p. 1-33.

This article was published instead of an introduction to this edition of Gogol's works translated into Ukrainian. The author gives an explanation of several problems regarding Gogol's nationality.

Gippius, V.V., Gogol! Leningrad, "Mysl'", 1924, reprinted by Brown University Press, Providence, Rhode Island, 1963, 239p.

This is one of the best works ever written about Gogol. The author explain the basic problems of Gogol's personal and artistic development. He concentrates on the contradictions between Gogol the realist and Gogol the romantic, Gogol the humorist and Gogol the preacher.

Gogol, N.V., Sobranie Sochinenii v Shesty Tomakh, Moskva, Gosud. Izdatel'stvo Khud. Lit., 1959.

This is a Soviet edition of Gogol's writings in six volumes. It does not include Selected Passages from Correspondence with Friends.

-----, Polnoie Sobranie Sochinenii, vol. 4., Moskva, Tipografiã T.I. Gagen, 1884, 826 P.

This volume contains besides Arabeski also Selected Passages from Correspondence with Friends and Author's Confession.

Iaremchenko, O., "Chy Hohol' buv nash", in Literaturno-naukovyï Vistnyk, issue of November 1922, L'viv z drukarni N.T.Sh., p. 45-52.

The author of this article gives vivid proof of Gogol's connections with Ukrainian traditions.

Iefimenko, A., "Ukrainskiï element v tvorchestve Gogolia", in Iuzhnaia Rus', St.Petersburg, Knigopechatniã Shmidt, 1905, p. 343-358.

The article gives a comprehensive analysis of the Ukrainian element in Gogol's works. The author shows how great was the influence of Ukrainian tradition and language on Gogol's creative power.

BIBLIOGRAPHY

Kotliarevskii, N., N.V.Gogol', St.Petersburg, Topografia M.M. Stasiulevicha, 1911, 580 p.

This is a comprehensive study on Gogol'. The author gives a great amount of information about the relation of Gogol's writings with Russian literature. This is not only a literary study but also a historical and biographical one.

Krutikova, N.E., Hohol' ta Ukraïns'ka Literatura, Kyïv, Derzh. Vyd. Khud. Lit. 1957, 550p.

This is a worthwhile study on Gogol. It contains the following chapters: Gogol and his contemporary Ukrainian writers; Gogol and Shevchenko; the struggle for Gogol in Ukrainian literary criticism (in the 1830's and 1880's); the Gogolian tradition in Ukrainian literary prose of the 1860's - 1890's. Despite the Soviet propaganda, this study contains useful information about Ukrainian literary criticism of Gogol.

Kulish, P.A., Neskol'ko Chert Dliã Biografiï N.V. Gogolia, Petersburg, 1852, 64p.

P.Kulish was the first biographer of Gogol, and this is his first attempt to collect some biographical data on Gogol.

-----, Opyt Biografiï Gogolia, St. Petersburg, 1854, 206 p.

-----, Zapiski o Zhizni N.V.Gogolia. St.Petersburg, v tipografii Yuliusa Shtaufa, 1856, 302 p.

The two above mentioned works of Kulish are the result of his intensive research on Gogol. Their great value is without doubt. Kulish collected much information about Gogol: his letters to friends, to his mother etc. The information collected is primary source material.

-----, "Ob otnosheniï malorossiiskoi slovesnosti k obshche-russkoi", epilogue k Chernoï Rade, in Chernafa Rada, Moskva, v tipografii A.Semena, 1857- p.231-253.

In this epilogue to the novel Chorna Rada Kulish shows the difference between Russian and Ukrainian literature. He takes a critical view of Gogol's Taras Bulba. According to Kullish the novel does not explain accurately enough the real historical events.

Lunacharskyï, A.V., "V.G.Belinskyï", in Pro Literaturu, Zbirnyk Stateï, Kyïv, Derz. Vyd. Khud. Lit., 1960, p. 273-280.

This article deals with Belinski's influence on the development of Soviet literary criticism. Special attention

BIBLIOGRAPHY

is given to Belinski's view of the Russian people (based on his famous letter to Gogol.).

Mashin'skiĭ, S.I., V.G.Belinskiĭ o Gogole, Moskva, Gosud.Izdat.Khud.Lit. 1949, 512 p.

This is a Soviet edition of Belinski's critical articles about Gogol's works. The book contains useful information and short notes about Russian literary activity during that time.

-----, N.V.Gogol' i V.G.Belinskiĭ, Moskva, Izdat. "Znanie", 1952, 31 p.

This is a short outline of the relations between Gogol and Belinski. One special part deals with Belinski's view on Gogol's Selected Passages from Correspondence with Friends.

Mordovchenko, N.I., "Gogol' i Zurnalistska 1835-1836 gg.", in N.V.Gogol, Materialy i Issledovaniâ, pod red. V.V.Gippiusa, Moskva, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1936, p. 106-150.

This article deals with Russian literary criticism on the first writings of Gogol.

Pekhtelev, I.G., Belinskiĭ - Istorik Russkoĭ Literatury, Moskva, Gosudarstvennoe Izdatel'stvo Ministerstva Prosveshcheniâ RSFSR, 1961, 292 p.

This is an concise view of Belinski's contribution to the history of Russian literature. A special part deals with Belinski's critical essays on Gogol's writings.

Sidamon, G., Osmeianĭy Prorok, k Stoletiu so Dniâ Smerti N.V.Gogolia, Minkhen, Russkaâ Ideâ, 1952, 32 p.

This is a short commentary on Gogol's Selected Passages from Correspondence with Friends. The author strongly defends Gogol's Christian philosophy of life.

Teliha, I., "Kulish - Krytyk", pryncyp etnohrafichnoĭ tochnosty", in Ukraina, Kyiv, Derz.Vydav.Ukrainy, issue of July-August, 1929, p.87-102.

This article is very useful, because the author gives a picture of Kulish as a literary critic and particularly as a critic of Gogol.

Zelinskiĭ, V.A., Russkaâ Kriticheskaâ Literatura o Proizvedenifakh N.V.Gogolia, Moskva, Tipographiâ V.Rikhtera, 1902, 248.p.

This is a worthwhile chronological collection of the first critical articles on Gogol's works, published in Russian periodicals of the 1840-s.

BIBLIOGRAPHY

Zenkovskiĭ, V.V., N.V.Gogol', Paris, YMCA-Press, (no date), 262 p.

This is one of the best studies on Gogol. It contains the following chapters: Gogol as a writer; Gogol as a philosopher; Gogol as a human being. A great part of this study is devoted to Gogol's Christian view of life.

Secondary Sources

Bezushko, V., Mykola Hohol'. Winnipeg, Kultura i Os'vita, 1956, 104 p.

This is a short study on Gogol' with special emphasis on the Ukrainian element in his work.

Bida, K., "Do pytanniâ natsional'noï prynalezhnosti Mykoly Hoholiâ", in Novyi Shlfakh, 10 kvitnia, 1952, p.3-6.

This is a worthwhile synthetic article in which one can find a useful information about Gogol's nationality.

Brazol', B.L., Dushevnaïâ Drama Gogoliâ. New York, (no publisher), 1952, 15p.

This is an address delivered by the author at a session commemorating Gogol's death. The author emphasizes the importance and contribution of Gogol to Russian literature.

Goetz, B., "Ukraïns'ka i rosiï's'ka stykhifa u Hoholiâ", in Ukraïna, N.5, Paris, 1951, p.350-352.

This article deals with the characteristics of Ukrainian and Russian national elements and shows their differences in Gogol's works.

Īermilov, V., N.V.Gogol, Moskva, Sovetski Pisatel', 1952, 295 p.

This is a general analysis and criticism of Gogol's writings.

Khrapchenko, M.B., Tvorchestvo Gogoliâ, Moskva, Sovietskii Pisatel', 1956, 606 p.

This large study on Gogol contains an analysis of his works. One chapter deals with Gogol's place in world literature.

Lavrin, J., Nikolaï Gogol, a centenary survey, London, Sylvan Press, 1951, 174 p.

In this book one can find much useful material on Gogol's writings. A special chapter deals with the relations between Gogol and Pushkin. The book is written in English.

BIBLIOGRAPHY

Magarshack, D., Gogol, a Life. London, Faber and Faber, (no date), 329 p.

This is a comprehensive account of the life and works of Gogol. The book gives many details about Gogol's personality.

Nabakov, V.V., Nikolai Gogol. Norfolk, Connecticut, New Directions Books, 1944, 172 p.

This book, written in English, deals with Gogol's works as well as with his personality. It contains also a useful chronology of Gogol's life.

Pereverzev, V.F., Tvorchestvo Gogoliâ, Moskva, "Sovremenniaâ problemy", 1914, 360 p.

The main purpose of this study is to show the unity of all Gogol's writings. The author gives a worthwhile analysis of Gogol's works.

Piksanov, N.K., "Ukrainskiîe povesti Gogoliâ", in O Klassikakh, Moskva, Moskovskoiê t-vo Pisatelei, 1933, p.43-148.

This is a collection of essays on Pushkin, Gogol, Turgeniev, Chernishevski, Korolenko, Chekhov and Gorki. The author, dealing with Gogol, gives considerable information about Gogol's interest in Ukrainian history and culture.

Rudnytskyĭ, Ia., "Mykola Hohol", perednova do Strashna Pomsta, Winnipeg, Kliub Pryiateliv Ukrain's'koi Knyzhky, 1952, p. 5-11.

This short article deals with the importance of Gogol's works in world literature. Special attention is given to Gogol's nationality.

Shchipunov, P.T., N.V. Gogol, Leningrad, "Iskusstvo", 1949, 1988 p.

The author discusses the dramatic works of Gogol and his contribution to the development of Russian theatre.

Tys, Iû., "Mykola Hohol'", in Ovyd, No.4, issue in April 1952, p. 1-3.

The article deals with Gogol's place in European literature. The author compares Gogol with other European literary figures and defends his use of the Russian language.

ABSTRACT

The originality of M. Gogol attracted the attention of many researchers of literature, with the result that we have, today, broad studies of the literary heritage of Gogol; his life, and the period of time within which he wrote his works.

The author of this thesis was particularly interested in one aspect of Gogoliana; namely, the critical works of P. Kulish and W. Belinsky, because they constitute the main source of material about Gogol on the basis of which different branches of Gogoliana have developed. However, the works of P. Kulish and W. Belinsky differ a great deal due to the difference of nationality, ideological outlook, and the knowledge of the subject matter.

The first chapter of the thesis is devoted to a review of the basic research of Gogoliana, with particular attention to the question of the national identity of Gogol.

The basic question of the importance of Kulish's works of criticism of Gogol is reviewed in the second chapter. It is, generally, known that P. Kulish is the first biographer of Gogol, and the publisher of his works. As a result of intensive research by Kulish, there appeared three works: A Few Sketches for a Biography of Gogol (1852); An Attempt at a Biography of Gogol (1854); and a two-volume

ABSTRACT

119

Notes on Gogol's Life (1856). As the primary source of materials, these works provide a basis for further biographical researches of Gogol. All other researchers of Gogol's biography, such as V. Shenrok, V. Gippius, have utilized the works of Kulish.

In his aforementioned works on Gogol, Kulish provided a number of excellent comments. He belonged to those contemporaries of Gogol, who denied the ^{change in} shifting of his outlook. He therefore analyzes Gogol's last work - Selected Passages from Correspondence with Friends - as an attempt at self-purification on the path to religious excellence. Being a Christian of deep convictions, Kulish was able to appreciate the Gogol-Christian.

Particular attention in this second chapter is being paid to Kulish as a critic of Gogol's works on Ukrainian themes, pointing out the difference between his "pre-Osnova" works, and those that later appeared in the journal - Osnova. While the "pre-Osnova" criticism was rather favorable to Gogol, the appearance of Osnova contained sharp censures of Gogol. It could be explained that the "pre-Osnova" criticism bore the character of a rather general evaluation of Gogol's efforts. However, in Osnova, Kulish, as an adept of folklore and ethnography, delved in detail on Gogol's portrayals of the Ukrainian way of life, and discovered therein a multitude of inaccuracies and outright errors. This relates particular

ABSTRACT

120

ly to such narratives as May Night, and the Night Before Ivan Kupalo, both of which Kulish had basically analyzed from an ethnographic point of view.

Works of criticism of Gogol by Belinsky are shown in chronological order and characterised in the third chapter of the thesis. As is generally known, the appearance of these criticisms directly coincide with the printing of Gogol's new works. Each criticism was positive. In fact, Belinski seemed to be at a loss for sufficient vocabulary while enthusiastically endorsing Gogol's works. But unfortunately Belinsky was unable to appreciate Gogol as a Christian and a thinker. This is evident from his hostile reaction to Gogol's final work, Selected Passages. Belinsky made a sharp sally against Gogol's religious and moral meditations and sermons, condemning the prayers and the teachings of the Church.

The essential differences in the works of criticism by Kulish and Belinsky are shown in the fourth chapter of the thesis. Kulish, being a deeply religious person, idealized the attributes of the Christian way of life. He endeavored to discover, in the literature, the ideals of a morally and spiritually elevated portrayal of life of the people. Belinsky, on the other hand, approached the subject from the point of view of materialistic doctrine, and did not devote proper attention to such features, regarding them

ABSTRACT

121

as being the outmoded forms of human behaviour that only impeded the progress of society.

Belinsky was known to pay particular attention to the depiction of realism in literature, but was rather indifferent to accuracies of ethnographic detail. His knowledge of ethnography was decidedly inferior to that of Kulish; therefore, his evaluation of the early works of Gogol was of a rather general character.

Kulish, in his evaluation of the Ukrainian narratives of Gogol, is more thorough. His criticism of the historical features is more detailed and compact. It should be noted, however, that although Kulish, being guided by the ethnographic point of view, treated the works of Gogol in a broad sense, and in many instances was correct, he, nevertheless, failed to observe a certain important rule governing criticism, namely that the work of art is not, necessarily a photographic image of reality; the writer is entitled to a liberty of poetic licence and creative inventiveness.

With respect to the difference of opinion between Kulish and Belinsky regarding the final work of Gogol, Selected Passages, we pointed out that Kulish's views contained in Notes on Gogol's Life are not as broad in approach as those of Belinsky who enlarged his sharp censures to the socio-political generalities. Kulish rather limited himself

ABSTRACT

122

to the analysis and characterization of the spiritual moods of the writer, and as a psychologist, endeavored to understand and explain the intra-spiritual changes in him.

Concluding this brief effort to compare Kulish and Belinsky in their treatment of Gogol, it could be stressed that, although they differed in their attitudes toward his early works, and his final work - Selected Passages - still their views were founded upon certain logical arguments that have not depreciated in values even today.

It should be pointed out in general that Kulish and Belinsky, as critics of Gogol, have contributed to the enlivening of those problemas of Gogoliana which, even up to this day have not been properly explored.